

Terray Barnabás

Az iskolarendszer néhány jellemző vonása a reformkor I. felében
/Példái iskolaévei/

Doktori disszertáció a József Attila Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Karán
Pedagógia történetéből

1965.

Tartalom

Bevezetés	3
I. Társadalmi és osztályviszonyok, politikai helyzet	7
I. a. Gazdasági helyzet	7
I. b. Honorációrok	9
I. c. Külpolitika. Viszonyunk Ausztriához	12
I. d. Belső mozgalmak. Az érőpolitika	13
II. Iskolaszervezet	16
II. a. Területi elhelyezkedés. Felügyeleti jog	16
II. b. A tanulók osztályhelyzete	23
II. c. Az iskolák felszívó hatása. Körzetek	27
II. d. Tanulólétszámok	30
II. e. Iskolaváltoztatás. Egyetemi felvétel	31
II. f. Anyagi megalapozottság	34
III. A tanterv	39
III. a. Classisok	39
III. b. Tananyagmegállapítás	43
III. c. Iskolatörvények	46
IV. Az iskolafelügyelet. A nevelők	52
IV. a. A tanulmányi rendszer megalkotói	52
IV. b. Egymás munkamódszerének megismerése	56
IV. c. A tanárok értékelése	60
IV. d. Nyomtatásban megjelent művek	64
IV. e. Házinevelők /"Pedagógusok"/	68
V. A tanításon túllépő iskolai problémák	71
V. a. Kaszinók, olvasótársaságok szervezése	71
V. b. Diákok és végzett diákok együttműködése	76
V. c. A nemzetiségi kérdés	79
Befejezés	85

Bevezetés

Petőfi névvel sokan kezdik munkájukat. Munkásságuk a költő hétköznapjainak, műveinek helyes bemutatását szolgálja. Ők adatot gyűjtöttek iskoláseveiről is. A történeti háttér megrajzolásánál a leegyszerűsített Széchenyi-Kossuth ellentétben túl leírják a Habsburg kormányzat harcát a haladni akaró és a maradó nemesi vármegyével is /Lovassy ügy, Törvényhatósági Tanácsítások, stb/. A politikai történelem és az iskolatörténetek között van egy hiányzó láncszem. Petőfi diákéveinek rendszeres, monografikus pedagógia-történetét még nem írták meg.

A költő, kortársaihoz viszonyítva is, sok iskolába járt. Ezek az iskolák szervezeti szempontból háromfélék voltak. Pesten egy éven keresztül katolikus iskolába járt, Pápán reformátusba, de tanulmányainak zömét az evangélikus egyház iskoláiban végezte. Ezeknek az utóbbiaknak az adott időszakban fennálló szervezeti felépítését, nevelők kulturális színvonalát és munkásságukat, a tanulók társadalmi helyzetét és érvényesülési lehetőségeiket nem ismertették meg megfelelő módon. Célon ennek bemutatása, összegezve az erről szétszórtnak már nyomtatásban megjelent adatokat, de bemutatva újabb levéltári kutatásaimat is. Rémutatok az ezen a téren még meglévő kutatható helyekre.

Az I. és II. Ratio Educationis hatálya, bár szerzőik úgy szereték volna, nem terjedt ki minden magyarországi iskolára. A protestáns felekezetek önkormányzati jogukat féltve, tiltakoztak annak bevezetése ellen.¹ Amilyen mereven elutasították a hivatalos rendelkezéseket, ugyanolyan természetes megértéssel vették át az állami tanrendszerből, amit helyesnek tartottak.²

Az evangélikus iskolák felett egyes történelmekönyvek pár mondattal elsiklottak. Az ugynevezett Milléniumi Történet például így ír: "... a luteránusok iskolái többnyire sokkal szegényebbek, senhogy az egész ország közmívelődésére kiható erőt fejthetnének ki." A különböző felekezetek szempontjai nem tették lehetővé, hogy az egyes rendszerek reális értékelését lehessen adni egymáshoz viszonyítva, és a haladás vagy reakció szempontját figyelembe véve. Akár egy erről szóló könyv megjelentetésénél, akár utólag a könyv bírálatánál, de mindenképpen számolni kellett a bírált, vagy dicsért egyház állásfoglalásával és az előre kész ellenvéleményekkel.

Művem bevezetésében a gazdaság és politikai helyzet rövid bemutatása mellett foglalkozni kívánok a protestáns iskolák jellegzetességeivel, ezeknek az iskoláknak jelentőségével a nem nemes, - honorácior - , értelmiségi réteg nevelésében.

Az Iskolaszervezet fejezetben be akarom mutatni az evangélikus iskolák területi elhelyezését, vonzáskörét, a tanulóifjúság társadalmi helyzetét, a szülők helyzetének szempontjából.

A Tanterv fejezetben az évfolyamok, tagozatok beosztásáról, a tananyag sajátos megállapításáról írok, és az iskolaváltoztatással kapcsolatban ennek lehetőségét, az állami és felekezeti rendszer találkozási területeit mutatom be.

Összefügg az iskolák ügyeivel a nevelők helyzete, a nem pedagógusokból álló szakfelügyelet kérdése is, mert a felügyeletnek nagy szerepe volt a tantervek, a tananyag és az iskolai rendtartás, - akkor úgy mondták iskolai törvények, - megállapításánál.

Foglalkozni fogok az iskolák belső életével, magának az ifjúságnak a tanuláson kívül végzett jelentős kulturális és politikai

személymozdulásaival is.

Az iskolák államosítása óta a kérdést több oldalról megvizsgálták már. Bodolay Géza könyve^{4.} az akkori diákélet és a diáktestvérségek belső életének bemutatása terén végzett uttörő munkát. Arató Endre pedig a kérdés nemzetiségi oldalát is bemutatja.^{5.} Lényeges azonban, hogy az iskolarendszer minden oldalára kiterjedő összefoglalást adjunk. Mai iskolarendszerünk még a 25 év előttiétől is alapvetően eltér. Klemi iskola, polgári iskola, 8 évfolyamos gimnázium, ma már olyan fogalmak, amelyek magyarázatra szorulnak. A reformkorban és a Bach-korszakban ugyanilyen változás ment keresztül az iskolarendszer. Terenczy Zoltán Petőfiről írt, és még ma is elsőrangú forrásunkaként használt könyvében világos és logikus magyarázatként mondja ki a költő aszói tanulmányairól: I és II Syntaxis osztályba járt, ez megfelel a mai 3. és 4. gimnáziumi osztálynak.^{6.} Ez ma már nem világos, nem közérthető magyarázat.

A közel egykorú történelmi forrásunkák sok értékes adattal szolgálnak. A II Ratio a francia forradalomtól visszariadt nemesség félelmét tükrözi minden újtól, minden újítástól. Erről a rendszerről Horváth Mihály a következőket írta: "Az 1805-ben átalakított tanulmányi rendszer sok jót foglalt ugyan magában, de mai célszerűbb, szabadabb elvű volt, az később egyes rendeletek által ismét meg lón változtatva, míg végre 1824-ben az egész rendszer egy sokkal korlátozóbbal, szűkebb szelleművel cseréltetett fel."^{7.}

A diákokról ugyanő így ír: "Vagy tovább folytatta tehát a diák tanulmányait, s a bölcsészeti iskolákon is átesvén jogásszá, orvosná, pappá, vagy szerzetessé lett; vagy apja mellett... földműveléssé."^{8.}

Lényeges szempont, hogy kiak és kiknek a nevelését kívánjuk tanulmány tárgyává tenni. Takáts Ándor egyik könyvében a következő fejezetcímmel tárgyalja a múlt század elejének iskolálgát: Kik nevelték a hazafias érzelmi főurakat a múlt században? ^{9.} Arról is lehet vitázni, mennyire nacionalista Takáts Ándor nézőpontja, de még inkább vitatható az a felfogás, amelyik a főurak neveltetéséből kíván hazánk történelmére kiható lényeges hatást kimutatni. A későbbiekben alaposabban alátámasztandó véleményem szerint az egyre nagyobb szerepet kapó honorációr-réteg nevelése a leglényegesebb ebben a korban.

Meg kell vizsgálnunk azt is, mit értettek ebben az időben a nép, a tömegek nevelésén. A falvak igen nagy részében már ebben a korban erőteljes törekvések voltak, hogy legalább írni-olvasni minden ember megtanuljon. Az ezen túlmenő, latint, geometriai alapfogalmakat, a gazdaságtant is magába foglaló fizikát és biológiát csak az iskolák elenyészően kis százalékában tanítottak. Ezeknek az iskoláknak nagyrészét sem lehet a mai fogalmakkal mérve középiskoláknak nevezni. Kétszertük megismerésére nagyon jó példa Petőfi iskolázása. Ezért kapcsolom munkámat az ő nevéhez.

I. Társadalmi-és osztályviszonyok. Politikai helyzet

I. a. Gazdasági helyzet

Mivel célom az evangélikus iskolák helyzetének bemutatása, a gazdasági helyzet vizsgálatának erra a területre kell kiterjednie, ahol ezek az iskolák elhelyezkedtek, s ahol az iskolák tanulóifjúságát adó evangélikus lakosság helyezkedett el. A területi elhelyezkedést erre az időre vonatkoztatva, keken András vizsgálta.^{10.} Tömegesen találunk evangélikusokat a német többségű városokban, az ország északnyugati és északi szlovákiai megyéiben és a Dunántul északi részén.

A reformkor harcainak gazdasági alapját a feudális társadalmi rendszeren belül fejlődni kezdő kapitalizmus adta. A városi lakosság részére a feudális kötöttségek már nem adták meg a haladás lehetőségét, így ez a réteg szinte elsőnek kívánta megszerezni azokat a jogokat és gazdasági előnyöket, amelyek már a kapitalizmus felépítményét jellemzik. A földművelő lakosság ugyanugy érezte a gazdasági helyzet tarthatatlan voltát. Az ország északnyugati megyéinek gyengén termő földje nyomorúságot jelentett az ott lakó embereknek. Ezt súlyosbították még a jobbágyok terhei.

Ez az általános gazdasági helyzet a területi elhelyezkedésből, illetve a városi életformából adódott. Felekezeti jellegű harcot ezek ellen nem lehetett vívni. Egy alakuló manufaktúra, vagy kisebb gyár tulajdonosa nem tett munkásai között semmilyen különbséget felekezeti szempontból. Az egyes városokban lévő céhek még inkább tekintettel voltak munkásaik, dolgozóik vallására, a vallásos élet megnyilvánulásaira, ünnepnapi munkaszünetre, templombajjárásra, stb. Ennek regényes leírásával Jókainál is találkozunk: Elátkozott család, stb./

A nagy földbirtokokon az évtizedek óta kialakult vallási helyzet a XIX. század elején nem mutat lényeges változást. A min-

denkori helyi többség természetesen igyekezett beolvasztani a kisebbséget egy felekezeti, mint nemzetiségi szempontból. Tömeges áttérítési kísérletekről, mint ez az előző századok vallási harcaiban előfordult, a tárgyalt időben már nem tudunk. Még egy-egy áttérni, vagy visszaférni akaró személyért is éles harcokat folytattak az egyes felekezetek a helytartótanács, vagy a kancellária beavatkozását is igénybevéve. ^{11.} A nagy Prónay és Podmaniczky birtokokon a szelvédség és a jobbágyság evangélikus maradt, mint ahogy senki sem kívánta az Eszterházy, Festetics vagy Batthányi birtokok katolikus lakosságát egy csapásra áttéríteni.

Ugyellen réteg van, amelyiknek a fejlődésében a felekezeti viszonyok jelentős előnyt, vagy hátrányt jelentettek. Ez a honorácior réteg. Még rámutatni arra az óriási különbségre, ami egy protestáns és egy katolikus iskola, és az ott az tanító tanárok anyagi helyzete között volt. De egy-egy nagybirtok ügyészének, ügyvédjének megválasztásánál, vagy más értelmiségi állás betöltésénél is a felekezeti szempontokat majdnem mindig figyelembe vették. Ennek a rétegnek társadalmi rangra emelkedése Magyarországon alig pár évtizede történt meg. A réteg hatása a reformkorban már nagy volt az ország szellemi életére.

Ugyanebben az időben kezdődik Országszágban is a "raznocsinyes" irói réteg és csoportjaiknak kialakulása. Ez a "különféle rangu"-t jelentő kifejezés az orosz értelmiség nemess és nem nemes /magyarországi szóhasználat szerint honorácior/ rétegeinek egységes értelmiségi réteggé alakulásakor vált szokásossá, annak hangsúlyozására, hogy itt már nemcsak a nemesség szószólóiról van szó.

I.b.Honorációrok

A honorációrok réteg kialakulásában az iskolák szerepe elsőrangú. Itt határozottan tanult emberekről volt szó. Ezek tanulmányukat elsősorban nyilvános iskolákban végezték. A megyékben táblabírói címet elérő képzetebb nemesek között voltak egyesek, akik otthon tanultak házi nevelők felügyelete mellett, ezeknek számát azonban az iskolai képzést kapottakkal szemben minimálisnak vehetjük. az I. Ratio educationis külön részben foglalkozik a Nemesek intézeteivel.^{12.} Ezek csak internátusok voltak, s az ott lakók tanulmányukat a nyilvános iskolákban végezték. evangélikus iskolák közül ilyen intézetek állottak fenn Lőcsén, Zéssárkon, sőt az apró Kis-Zellón is.^{13.}

II. József jelentős szerepet juttatott a nem nemeseknek a megyei hivatalok betöltésében. A honorációrok réteg elégedetlenségének egyik oka 1790 után az is lehetett, hogy II. József halála után tagjai a nemesi váraegye hivatalaiból kiszorultak. Ilyenre szembeszökő példa Hajnóczy József élete. Elfogadható itt a honorációrok rétegre vonatkoztatva az, amit Illyés Gyula az elszegényedett Petőfiről ír: "A szegénység iskolájába akkor kerül, amikor már nem szabadkodásra, beletörődésre, szolgálai törtetésre, hanem dacra, harcra, az emberhez méltó, ... jogok kivívására ösztökéli a lelket. s lázadásra. Az uralkodóosztályok legveszedelmesebb ellenségei a rang- és lehetőségvesztettek."^{14.}

A honorációrok helyzete több szempontból nehezen elviselhető volt. Ötvös József írja a nemesekről: "Még most is van elég ember e hazában, ki magát e hon sokkal tiszteletreméltóbb polgárának hiszi, ha valakit minden négy esztendőben egyszer, tisztujtások alkalmával jól megvert, mintha egész idő alatt ... szorgalmasan dolgozott volna."^{15.} Összevetve ezt a honorációrok értékelésével:

Oh, a honoratiornál nincs szerencsétlenebb a világon. Ha parasztközé megy, kidobják, mert nem paraszt; tisztujításoknál, mivel nem nemes ember. Béke idején adózik, mint nemtelen, ha országgyűlés, vagy nemesi felkelés hirdetik, fizet, mint nemes ember. Valóságos kétélű, csak azon különbséggel, hogy míg ez vízben és szárazon él, a honorátor sem egy, sem másik elemben nem tűnik." ^{16.}

A kormányzat maga is igyekezett enyhíteni sorsukon. Hittrich önének szerint: "A Helytartótanács intézménye. /1845/ postoli önével... elhatározni állítottatott, hogy ezen országban minden törvényesen bevett vallási felekezetek kántorai, egyház-szolgái és tanítói a tisztosbék sorához számítassanak, és vétségek esetében a tisztosbékkelé büntetés alá vettessenek." ^{17.} Különbösen, mint Hittrich írja, a pesti evangélikus iskola tanarai már előbb is a honorátorok sorába tartoztak tudományos képzettségük és műveltségükkel fogva.

Ezen felül egyes megyék még a szavazati jogot is megadták a nemesekkel egyenrangúan a honorátorok részére. Például Borsod megye 1836-ban.

Az osztályhelyzet és az iskolázás összefüggésében erre a rétegre kell legnagyobb gondot fordítanunk. 1792 körül, az akkor is forradalmi hangulatú, Auszriától elszakadni akaró ország vezetői a főnemesség sorából kerültek ki. 1848-ban a vezetős szerep a közép-nemességé és a honorátor rétegé. Ez a vezető csoport Petőfi iskoláseveiben, legfeljebb egy-két évvel előtte, illetve utána koptatta az iskola padjait. A szabadságharc résztvevői ezekben az iskolákban kapták szellemi fegyvereik jórészét, képzettségüket, világnézetük alapjait.

A honorátor réteg jóval inkább protestáns színezetű volt, mint bármelyik réteg, vagy osztály a feudális Magyarországon. En-

nek a nemzetiségi - és általában nem katolikus többségi - szabad királyi városok és és mezővárosok fejlett kulturáján kívül egyéb okai is vannak. Csak egyre szeretnék rámutatni. Feltűnő, ha egy-egy evangélikus iskola tanulóinál a szülők foglalkozását figyeljük

eg.- a papok gyermekeinek nagy száma. Ez a katolikus iskolákkal szemben nagy különbséget jelentett. A római katolikus egyház nőülési tiltalma a papok részére, elzárta ezt az utat a család felemelkedése előtt. A nem római katolikus lelkészek családjai, érteve alatta a görögkeleti és görögkatolikus nős papokat is, semmiképpen nem akarta visszaengedni gyermekeit a jobbágyorszába, esetleg, ha nemesek voltak, a szegénységbe. Ezeknek a gyermekeknek a taníttatása révén is nőtt a hivatalnok, tanító, ügyvéd, stb. családok száma.

Természetesen a honorácior réteg számbeli és tekintélybeli gyarapodását nem nézték tétlenül. A kormány már 1817-ben külön ügyvédi vizsga letételével és ezeknek a vizsgáknak számbeli korlátozásával akarta utját állni az ügyvédek száma emelkedésének, mert mint Horváth Mihály írja: "... a jogászok annyira elszaporodtak, hogy "prókátorok" és proletárius mindinkább majdnem egyértelmű lett."^{18.}

Oroszországban ebből a szempontból is hasonló volt a helyzet. Nem nemes, /lelkészi/ családból származott például Dobroljubov, Cserniszevszkij, stb. is. /:árdekes módon ez utóbbinak határozott antiklerikalizmusát a későbbiekben éppen szárazságával magyarázták.:/

I. c. Külpolitika. Viszonyunk Ausztriához

A magyarországi szempontjából a szentszövetség rendszere, Ausztria viszonya a német államokhoz és Oroszországhoz s az olasz függetlenségi mozgalmak helyzete volt hatással a belpolitikai helyzetre.

Metternich igyekezett szigorúan elzárni az Osztrák birodalmat minden - szerinte - káros hatástól. A német államokkal szemben is agresszív módon lépett fel azok esetében. Különösen nagy figyelemmel kísértte a német fiatalok, az egyetemenek helyzetét. Adott alkalmakkor az császárhoz nevében tetszését, vagy nemtetszését fejezte ki. ^{19.}

Oroszország felé a kölcsönös gyűlölet légköre alakult ki. A cárnak tudhatta, hogy a lengyel kérdésben ellene forduló európai közvéleményt nem Ausztria szítja-e mesterségesen. Ausztria pedig ha nyilván nem is, de titokban figyelemmel kísérte az orosz tudósok leg-egyszerűbb néprajzi gyűjtő körutját is, ha az szerb-horvát, vagy szlovák vidéken történt, mert minden mozgalom mögött területi terjeszkedési célt gyanítottak. Különösen veszélyesnek látszott Ausztria szempontjából a névleg független szerb állam bevonása az orosz érdekkörbe. ^{20.}

A hivatalos orosz-osztrák politika baráti volt. Ezt a következő apró példa is bizonyítja. A délszláv mozgalmakban nagy szerepet játszó Caj titokban Ausztria felbontását célzó terveket terjesztett az oroszok elé. Ezek egészen természetesen vették, hogy erről az osztrák császárnak értesíteni kell, hogy így tudomás legyen az állományban meglévő felforgató elemekről. ^{21.} Ami szempontunkból ez az adat azért érdekes, mert Caj kapcsolatban állt a biryalandó tanintézet több tanítójával és tanárával. Semmi sem bizonyítja azonban, hogy ilyenirányú terveiről értesítette volna őket. Nem is tartom valószínűnek.

I.d.Belső mozgalmak. az erőpolitika

Metternich óriási eréllyel ellenőriztetett minden belső mozgalmat is. Politikájának legnagyobb veszedelemét az ifjuság mozgalmában látta.²² „Elzáratta a fiatal Olaszország mozgalomnak a tagjait de tudta, hogy a tűz láthatatlanul is ott parázslik az egész birodalomban.” „Vannak magyarok, akiket olyan eszmék hatnak át, melyek Nyugateurópában a civilizáció túlzásaiból fakadtak. ... amit ez ország örültjei más országokban keresnek, ~~az~~ nem az érettség, hanem a hanyatlás korszakának gyümölcsei.”^{23.}

A Magyarországon tapasztalt helyzet egyre nagyobb aggodalmakat keltett benne. A francia háborúk idején a nemességet a hadi helyzet komolyságának hangoztatásával még könnyen le lehetett szerelni. A Szentszövetség fennállásának első éveiben erejének teljes tudata alapján kívánt mindent alárendelni a központi osztrák államapparátusnak. Ezen a teljhatalmon, ezen a teljes szabadságu uralkodáson ütött részt a magyar nemesség 1823/24 évi ellenállása. 1790/91 óta a nemesség sérelmeinek tárgyalására egyetlen egyszer sem került sor az országgyűlésen.^{24.} Utóbb még magának az országgyűlésnek a megtartása sem látszott lényegesnek. Most egyszerre, mintha vezényszóra teának, a magyar vármegyék egymás után lépnek az ellenállás útjára. Jól látja, hogy ez még nem szervezett ellenzék, még csak egy-egy sérelem megtárgyalását követelő ad hoc csoportok alakulnak, de tudja, hogy fel kell vennie ellenük a harcot. A harcban a szellemi élet vezetői járnak elől. A Kubinyiak a magyar Aurora almanach megcélzásai és ugyanakkor a nógrádmegyei ellenállás szervezői. Fegyvereik szellemi fegyverek s nem lehet leszerelni őket, mert nem lehet fegyvereiket kicsikarni a kezükből.

A harcot az 1832/36 országgyűlés végén úgy látszott megnyeri a kormány. Kölcseyt még az országgyűlés folyamán sikerült eltávolítani Pozsonyból. Kossuth könyvátosát be lehetett tiltani, ő már csak kézírásban terjeszthette elgondolásait. A rendőrség szigorúan lecsap az országgyűlési ifjuság Társalkodási Egyesület-ére Anyagi áldozatot is vállalnak. Huszezer forintot ígérnek az áruló Lapsánszkynek, ami ebben az időben horribilis összeg. A letartóztatások ellen harcoló és még mindig kézírásos folyóiratot terjesztő Kossuth is börtönbe kerül. Alig hisz valaki a kibontakozás lehetőségében. Kölcsey még a legkisebb engedményeket sem érte meg. Utolsó versei egyikében, a Zrinyi második énekében nem látja a legkisebb reményt sem:

"És más hon áll a négy folyam partjára,

más szózat és más keblű nép." - jósolja keserűen.

Az enyhülés 1839-ben következik be. Kölcsey harcostársai elérik a "magyar" kancellár elmozdítását, 1840-ben még a politikai foglyok szabadonbocsátását is.

Véleményem szerint most, 130 év távlatából, azért talán túl is értékeljük az irodalom vezető szerepét. A Tudományos Akadémia, az irodalmi élet mai súlya, szerintem, megtéveszt minket az akkori idők értékelésénél. Példaként Pestmegye közgyűlésének egyik határozatát kívánom bemutatni: "Schedel Ferenc, a Magyar Tudós Társaság titoknoka és Veresmarti Mihály ugyanazon társaság rendes tagja azeránt esedeznek; hogy egy tudományos Atheneum Czim alatt szerkesztendő ujságnak kiadhatása iránt a N[agy] M[éltóság] M[agyar] K[irályi] H[elytartó] Tanátshoz intézett és foglalatban zárt folyamodó levelek, a vármegye által pártoltassék. Végzés: Minek előtte a folyamodóknak kérése eránt határozás tétethetnék

eredeti esedező levelek oly utasítással adatik ki Köszölgé-
bíró Zlinszky János unak, hogy a folyasodóknak erkölcsi
magok viseletökröl és arról is, hogy minémü bátorságot nyujt-
hatnak az előfizetési pénzekre nözve, az illetöknak meghall-
gatása mellett vizsgálódást hajtván végre, a tapasztaltak -
ról tégyen tudósítást. ^{25.} " Ezek szerint ebben az időben az
hogy valaki a Tudományos Akadémia titkára, nem jelentette
azt, hogy az egybegyült megyei nemesség ismerje is őt.

Összefoglalásként szeretném leestögezni. Az értelmiség hatá-
sa a jogi, politikai, szellemi élet változásában mindenütt kimutat-
hatóan nagy. A politikai élet nyugtalanúsága a megérlelődött, de
még végre nem hajtott gazdasági változásoknak a következménye.
Ebben a forrongó korban járja iskoláit Petöfi. Helyzete a lázadó
értelmiség oldalára állítja, s így lesz a haladó, átalakulásban lé-
vő Magyarországnak egyik szellemi vezére, a magyar nemzet kiala-
kulásának egyik legbátrabb harcosa.

Vizsgáljuk meg pedagógia történeti szempontból milyen volt
azoknak az iskoláknak helyzete, melyekben tanult.

II. Iskolaszervezet

II.a. Területi elhelyezkedés. Mellügyeleti jog

Miben lehetett valószínűbb Petrovics Istvánnak, ha fiát a lakóhelyén található iskoláknál magasabb fokba akarta járattatni?

A háromféle nagy iskolarendszer, a római katolikus, a református és az evangélikus elég élesen elkülönült egymástól. A protestáns iskoláknak katolikus tanulót felvenniük nem volt szabad. Egy kormányrendelet még a protestáns házi tanítók alkalmazását is tiltotta katolikus növendékek mellé.^{26.} Ha valahol ilyesmirel tudomást szereztek, külön rendeletben intézkedtek megszüntetéséről, mint például Besztercebányán, hol tudomásra jutott, hogy a nagyhirű Zipser-féle leánynevelőintézetbe katolikus leányokat is felvettek. A protestánsok egymás közötti iskolacseréjét már nem tiltották, de ne feledjük el, hogy éltek még szenttanui annak az időnek, amikor 1779-ben a hevesmegyei Inoka község iskolamesterét 6 hónap szigorított börtönre ítélték, mert református iskolájába evangélikus felekezeti tanulót vett fel.^{27.}

A katolikus iskolákban is kevés volt a más vallású tanuló, hiszen, ha a szülő odavitte gyermekét, az feltétlenül ki volt téve az áttérítési próbálkozások veszélyének. Még II. József kora óta fennállott néhány "közös iskola", pl. Breznóbánya, Szentgyörgy, Németlipcse,^{28.} de a II. Ratio megjelenése után újabb ilyesfajta, vegyes-vallású iskolák felállításával nem is foglalkoztak próbálkoztak.

Mint említettem, az országgyűlésekre hosszú időn keresztül jellemző volt az ugynevezett sérelmi politika. A császár az adó és újonclétszám ~~felhatalmazás~~ megajánlása után következetesen feloszlatta az országgyűlést. Ezt hosszú évtizedeken át tette, s így ezeknek az előzőleg igen alaposan összegyűjtött sérelmeknek a

tárgyalására nem kerülhetett sor. Irthető az 1832/36-os országgyűlés megalkodása a sérelmek előzetes tárgyalásához, és az 1839/40 évi országgyűlés megatartása, amelyik szinte még dolgozni sem akart addig, míg a politikai foglyok szabadonbocsátása, - amelyet a legtöbb megye előzetesen tárgyalandó sérelenként vett fel a követi utasításokba, - meg nem történik.

A protestáns egyházak igen sok és igen sokféle sérelmet gyűjtöttek össze. Talán legélesebb csattanójuk volt az a ynevezett Tegen-
ügy, amelyet Kölcsey országgyűlési naplójában ír le igen szívesen. Ez hatalmas hullámokat vert, és hatását még a legnagyobb országos hivatalok betöltésénél is éreztette.^{29.}

Ezek között a protestánsokról előterjesztett sérelmek között, akár az úgensek útján a kormányhatóságoknál előterjesztett ügyeket, akár az országgyűlési tárgyalásokat nézzük, iskolai vonatkozásu a reformkorban igen kevés volt. A kormányzat Mária Terézia uralkodásának utolsó éveitől, körülbelül 1769-től kezdve nem nehezítette meg a protestánsok iskoláinak fejlesztését.

A tananyag összeállításába sem szóltak bele. Elismerték, hogy az I. és II. Ratio nem vonatkozik közvetlenül a protestáns egyházakra. Megkivánták új iskolák létesítésénél az anyagi alap biztosítását, de ez is természetes volt. Olyan helyen, hol nem voltak meg az anyagi feltételek, a protestánsok is természetesnek vették, hogy iskolát fejleszteni nem lehet. Erről még az iskolák anyagi viszonyainál bővebben is szólok.

Az országos tanügyi alaphól, mely a feloszlatott egyházi rendek vagyonából keletkezett, az egyetemet, a katonai nevelőintézetet /ludovikát/, tehát olyan intézeteket is támogattak, amelyek protestáns tanulókat is neveltek. Itt a tanárok vallása ellen volt kifogása a

protestánsoknak. 1819-ben a pesti egyetemen csak egyetlen protes-
táns tanár volt, /Schadius Lajos, kit később részletesen be fogok
mutatni/, Schwartner Márton helyett is katolikus professzort nevez-
tek ki. A ludovikán meg éppen nem volt egyetlen protestáns tanár
sem.^{30.}

Ma 200 éve még ennél is nehezebb volt a helyzet. Tilos volt,
egy-két hely kivételével, - a protestáns iskolákban a latin gramma-
tikai oktatásnál magasabbfokú tudományokat tanítani. "A rectorok-
ban általában megvolt a hajlandóság arra, hogy titokban, engedély
nélkül is tanítsák a felsőbb tudományokat."^{31.} -írja Fináczy. Kegény-
be illők a nyomozások, ahogyan egyházi és világi hatóságok "rajta -
kapták" a protestáns diákokat azon, hogy "tanultak!"^{32.} Alattomos be-
súgók^{33.} és vakbuzgó megyei tisztviselők^{34.} igyekeztek megakadályozni ezt a törvénysértést. Szerencsére nem nagy sikerrel. Iskolatörténeti szempontból nagy hátrányt jelent, hogy a pontos adatokat, - érthetően, - az iskolák titokban tartották. De hogy az itt képzett tanulók, - a következő emberöltők pedagógusai, - nemcsak az absz-
tanulták meg, azt az iskoláikból kikerülő következő nemzedék tudá-
sa mutatta meg.

A később részletesen bemutatandó evangélikus "Systema Rei Scholasticae" az egyházkerületek hatáskörébe utalja az ún. Lyceumok jelentőseinek ellenőrzését, s tanulmányi szempontból ezeknek közvetlenül ide kellett jelenteniük ügyeiket. Ez az iskolákat anyagilag fenntartó egyházak jogainak némi korlátozásával járt, s természetesen nem ment surlódás nélkül. Később az egyház, a fenntartó pártfogóság és az egyházkerület részletes szerződésben kötötte le a különböző jogokat és köteleességeket. Általában azonban a lyceumokról, mint egyházkerületi iskolákról, a kisebb latin isko-

lák egyrészéről, mint egyházmegyei iskolákról beszélhetünk. Ilyen volt a sárszentlőrinci "Abhola senioralis usque syntaxis inclusive" és az aszódi "Abhola latina" is Petőfi tanulmányai idején. Ezekről függetlenül minden evangélikus egyházközség igyekezett legalább egy egytanterős iskolát fenntartani a gyermekek számára. Ezekben a tanulás nem volt törvényben előírtan kötelező. /II. József egyik révideig érvényben volt rendelete már előírta a kötelező iskolázást/. Természetes kötelezőségének tartotta minden szülő, ki anyagilag erre képes volt, hogy gyermekét legalább az elemi foku, írni olvasni tanító, iskolába elküldje. Ezeknek az elemi foku iskoláknak a felügyeletét is az egyházmegye vezetőjének, az esperesnek megbízottja látta el. Ezt nevezték dékának. Pest megyében például Petőfi iskoláévének idején három dékánatus volt. Az iskoláügyeket minden évben megtárgyalta az esperesség közgyűlése. Tessék is volt dékán a maga idejében. Így készült pedagógiai munkája: "Utasítás a dékának."

A mellékelt térképen, /1. mell. 20. oldal/, bemutatom az evangélikus egyház négy kerületét. Ezek a történelmileg kialakult kerületek, a Dunáninneni, Dunántuliz, Bányai, és Tiszai, nem voltak azonosak sem a református egyház egyházkerületeivel, sem az országgyűlési tárgyalások kerületi gyűlésein kialakult kerületi beosztással, bár ott is négy-négy kerületet ismertek. /Az Erdély és Horvátország nélküli területet értették akkor Magyarország alatt./

A dunántuli egyházkerületben Sopron, a Dunáninneniiben Pozsony volt lyceumi rangban. A tiszaiiban Eperjesnek kollégium volt az elnevezése. Ez nem jelentette, hogy ott magasabbfoku tanulmányokat tanítottak volna a többi lyceumnál. A később bemutatandó példákön látni fogjuk, hogy az eperjesi "kollégium" környekéről is

sok diák kereste föl a pozsonyi "lyceumot, mintegy evvel is elismerve, hogy itt magasabbfoku képzést kaphat.^{35.} A tiszai kerületben egyébként még két lyceum is működött, a kősmárki és a lőcei. A bányai egyházkerület legmagasabbfoku iskolája Felmecebányán volt. Ez éppen Petőfi tanulmányai idején vette fel hivatalosan is gimnázium helyett a lyceum elnevezést^{36.}, bár erről az egyházkerület már előzőleg is ismételtan tárgyalásokat folytatott.^{36.}

Az egyes egyházközösségek iskoláiban is taníthattak latint, általában a syntaxisig bezárólag. Az olyan nagy egyházközösségekben, mint pl. a békéscsabai és a szarvasi, valószínű is, hiszen az elsőben 5 tanerő tanított 1360 tanulót, a másodikban 5 tanerő 1286 tanulót az 1838 évi schematizmus szerint.^{37.} Ilyen iskolákban a képzettebb tanulók segédtanítóként működtek, s lehetőség szerint magukat is képezték.

A nagy iskolák mellett a kis iskolákban is volt lehetőség rá, mint ma mondanánk szakkörök, vagy rendkívüli tárgyak formájában, hogy magasabbfoku ismereteket tanítsanak. Így a gimnáziumi fokról régen elmaradt egytanerős kiszelli iskolából, az ott kiállított bézonyi tvány alapján^{38.} vették fel Felmecebányára 1821-ben Janovits Józsefet. Rögtön a syntaxis osztályba vették fel a kétségtelenül tehetséges tanulót, ki az évet zökkenő nélkül elvégezte, és az 1822/23 tanévben már a syntaxis második évfolyamát végzi.^{39.}

A protestáns iskolák szervezett együttműködésének jó példája az, hogy a tanárok is taníthattak egymás iskoláiban. A felvidéki iskolák általában szívesen alkalmaztak evangélikus létűkre is református vallásu magyar tanárt. A sárospataki iskolában viszont a német nyelv tanára volt rendszeresen evangélikus. Ilyenek vol-

tak pl. a Bach-korszakban Pálkövi István, a huszas években Magda Pál és még előbb maga Cheverlay Mátján, aki később Pozsonyban Koren, Tur és sok más nevezetes személy kedves professzora volt. Néhol a rendszeres együttműködés következménye volt a többfelekezeti tanári kar. Ilyen volt például a losonci református gimnázium, ahol az egyik tanár hosszú időn keresztül elfogadottan evangélikus volt. Nem is akárhik! Itt tanított Palkovics György a pozsonyi csehszlovák tanszék későbbi első tanára és Homokay Pál, akit Petőfi is tisztelettel keresett fel Losoncon^{40.} Losonci érdekesség, hogy a 4000 lakosu kisvárosban a református gimnázium mellett evangélikus algimnáziumot is szerveztek a reformkorban. A református iskola fejlesztését már a XVIII. században megkezdte Ráday Pál, Rákóczy titkára.^{41.} Az evangélikusok száma magasabb volt a városkában, de nem rendelkeztek alapítványokkal. Így alakult ki a helyi versengés, mely végeredményben az oktatástípusra jelentett hasznot.

Az, hogy egy-egy kisebb városkában több felekezetnek is volt magasabbrendű iskolája, máshol is előfordult. Pozsonyban katolikus liceum és evangélikus gimnázium volt. Breznóbánya lélekszáma 3000 körül mozgott, s itt a már említett "közös" iskolán kívül a piaristák alsófokú gimnáziumot tartottak fenn.

II.b. A tanulók osztályhelyzete

Nézzünk meg néhány példát az osztályviszonyokra az iskolákban:

Aszód 1778	42.	slavus	nobilis	9	
			ignobilis	15	
	hungarus	nobilis	6		
		ignobilis	-		
Kis-Zellő 1778	43.	slavus	nobilis	13	
			ignobilis	6	
			civis	2	
			liber tinus	5	
			filius ludimagistri	1	
			hungarus	nobilis	8
			ignobilis	1	
filius geometri	1				

Jellemző a honorációr réteg értékelésének bizonytalanságára ez utóbbi iskolánál a tanító és mérnök fiának meghatározása. A jelentést az iskola rektora állította össze és a földesur, mint egyház-felügyelő írta alá. Ők maguk sem tudták hirtelenében megmondani, hova is számítják ezt a két fiút. Hiszen a szülők származásuk szerint ignobilisek, tudásuk alapján honorációrok voltak. Végül is kénytelenek voltak az egy-egy gyermek kedvéért új kategóriát felállítani.

A tanulmányoztam az 1820-1840 közötti évekből az I. mellékleten feltüntetett evangélikus lyceumok, collégium, és gimnáziumok hozzáférhető anyakönyvmásolatait. /Kb. az anyag 70%-a van meg./
Pár jellemzőnek tartott adatot felsorolok.

44.
Selmecen 1822/23-ban 184 syntaxisbeli és ennél magasabb osztályba járó tanulóból 38 lelkész gyermeke /17,9 %/, 18 pedagógus - rektor, ludimagister, professzor - /9,8%/, csak 34 /18,4%/, a birtokából élő nemes - táblabíró, bíró, alispán, stb. - . Ugyanott 1824/25-ben ^{45.} 191-ből 33 /17,2%/, a pap, 19 /10%/, a pedagógus, 26 /13,6%/, a birtokából élő nemes. érdemes felfigyelni a bányanühe-lyi munkás meghatározásra, hiszen ez már bérből élő kétkézi dol- gozót, "proletárt" jelent. Ez 144-ből 2.

46.
Pozsonyban 1825/26-ban 301 grammatista és ennél magasabb osztályba járó tanulóból 51 /17%/, lelkész gyermeke, - köztük a varasdi rabbi medicus élethivatást választó fia, - 14 /4,7%/, peda- gógus, 42 /14 %/, nemes, - köztük a svéd konzul fia. - Pozsonyból 1827/28-ból csak az első félév adataiban tudtam beletekinteni, s ebből is csak a prima és secunda classisok eredményeiből 244 ta- nulóból lelkész 35 /14,3 %/, pedagógus 17 /6,8 %/, nemes 50 /20,4%/.^{47.} tanulóknak az édesapja. ezért adtam a sok közül pont ezeket a sel- meci és pozsonyi adatokat, mert ebben az időben járt ide Koren István Petőfi későbbi aszódi tanár, s ezek az adatok az ő iskolatársain- nak adatai. Nem tudjuk közelebbről meghatározni a "civis"-nek a beirtak foglalkozását és osztályhelyzetét, mert ez a beírás jelent- hetett mezővárosi polgárt, bányapolgárt, /erre egy esetben talál- tam is utalást/, de ugyanakkor céhmester alkalmazottjaként dol- gozó munkás is lehetett civis.

A civis is rangot jelentett, sok jobbágy részére szinte el- érhetetlen rangot. Bár az országgyűlésen az összes szabad királyi városoknak egyittvéve volt csak annyi szavazati joguk, mint egy vármegyének, de a civiseket akkor sem lehetett a nem nemesekhez

személeti, magánjogi, büntetőjogi elbírálásuk is jobb volt.

A foglalkozások sokrétűségének bemutatására álljanak itt a különböző feltüntetett ipari foglalkozások megnevezései. Korántsem teljes. Egyik-másik tagozatban egyszerűen csak "iparos" a meghatározás, máshol a tanár részletesen felsorolja a foglalkozást. Egyöntetl rétegről természetesen ebben a csoportban sem beszélhetünk, hiszen egyszeri olvasásra is valószínű, hogy az aranyműves és fazekas iparos társadalmi helyzete között óriási különbség van. Van közöttük: aranyműves, ékszáros, molnár, pék, takács, cipész, szabó, ác, kalmefestő, órás, papirkészítő, timár, kőműves, lakatos, szappanfőző, szegkovács, szilcs, posztóműves, "mechanikus", fazekas, stb. /Fazekas alatt valószínűleg télen dolgozó és nyáron kocsival árusító vándoriparost értettek./

Az egyes állások megnevezése alapján nem mindig állapítható meg az egyes családok társadalmi és osztályhelyzete. Ennek ellenére valószínű, hogy uradalmi cselédet jelentett a vedász, vincellér, kertész elnevezés.

Pozsony fejlett kereskedelmével magyarázható, hogy Velmeceen 6 /2,3%/, illetve 3 /1,5%/, kereskedőgyermek szerepelt, míg Pozsonyban 38 /12,6%/, illetve 10 /4,1%/. Ez utóbbi csak a prima és secunda classis adata. Abból, hogy igen kevés kereskedőgyermek maradt a legfelső classisban, arra következtethetünk, hogy ők nem járták végig az elméleti iskolákat, mikor a szülők megfelelőnek tartották a tanuló életkorát és elméleti "végzettségét", akkor a diák kimaradt és folytatta apja mesteriségét.

Kispolgárok közül az obsitos katona, börtönőr, könyvelő, egyházfi, mérésmeister, stb. foglalkozások mutatják, hogy ezek a rétegek

is igyekeztek tehetséges fiaik útján a nagyobb elismerést jelentő, nagyobb képzettséget kívánó társadalmi helyzetet elérni. Mai mértékkel mérve találunk már "vendéglátóipari dolgozót" és "közlekedési dolgozót"/hajóst/ is.

Selmecen egyik-másik jelentésben részletesen kiírják, ha nemes a szülő, akkor is, ha egyuttal nem földbirtokos, máshol ezt nem jelzik a felsorolásban. Az egyik tagozatban a mészáros foglalkozáshoz /ott 8 ilyen szülő volt/, következetesen ki van írva, hogy nemes, vagy polgár-e az illető.

Legérdekesebbnek a pozsonyi syntaxis egyik tanulójánál látnom a bejegyzést. Az apa: inas. Milyen nagy kivétel volt ez! Milyen boldog érzése lehetett az édesapának, - ki egész életében mások szolgálatában állt, mások mind n napi szeszélyeit volt kénytelen nap-nap mellett tűrni, - hogy fiát sikerült taníttatnia, fiának sorsa már nem lesz annyira megalázó, mint az övé, fiának családja már a megbecsültebbek között kap helyet.^{48.}

II.c. Az iskolák felszívó hatása. Körzetek

A tanulók az Ausztria-Magyarországon belüli belső államhatárokat tanulmányaik folytatása céljából nyugodtan átléphették. Erdélyi szászok jártak Pozsonyban az evangélikus liceumban. Találunk Selmecen morva, Pozsonyban morva és ausztriai származású tanulókat, ami azt mutatja, hogy vándorlásuk útjába nem gördítettek akadályokat. Emellett vannak Pozsonyban görögkeleti és zsidó származású tanulók is. Utóbbiak rendszerint "medicus" életállal jártak ide. Tantárgyaik között a "fizikát" mindig megtaláljuk.

Maguk az evangélikusok nyugodtan átléphették egyházuk egyházkerületi határait. A közös felügyeleti hatóság, a közös egyházi szervezet alapján általános szokássá vált, hogy a "bányakerület"iek /ide tartozott Aszód és Szarvas is/ a syntaxis után Selmecen, a kerületben folytatták tanulmányaikat, a "tiszai" egyházkerületbe tartozók Osgyánból és Tajógömörből akkor is Eperjesre mentek, ha Selmec közelebb is volt. Ezt a szülők ismeretségi köre, a régi ismert professzorokra való visszaemlékezés, a tanárok ismeretségi köre is természetessé tette. Így érthető, hogy Petrovics István is Aszód után Selmecre kívánta küldeni fiát, tanulmányainak folytatására.^{49.}

Mint mondtam, ez nem volt létező szabály. Maga Petőfi is járt a "dunántuli" egyházkerületben, Érzsentslőrincen iskolában, és Koren Istvánnak is voltak az ország egész területéről iskolatársai a "dunáninneni" kerülethez tartozó pozsonyi liceumban.

A területi felszívó hatásra figyeljük meg a 2. mellékletet.

/28. oldal/.

A szülő gyermekét természetesen lakóhelyéhez minél közelebb eső iskolába kívánta küldeni. Tehetősebb szülők elküldték gyermekeiket egy-két évre távolabbi vidékre is nyelvtanulás céljából. Így tudunk Kazinczyról is hogy Kécsárron járt. Ugyanide ment Szemere Bertalan

2. melléklet

A tanulók szülőhelye:

Szül.hely.	Losonc 1778 log.r.sy.	Telmeo 1923 II	Telmeo 1925 II	Pozsony 1926 II Pr.és Sec.	Pozsony 1926 II Ny.és Gr.	Pozsony 1928 I. Pr.és Sec.
Pozsony megye		1	1	33	49	39
Nyitra	2	2	4	29	19	23
Gönc	9	52	50	6	1	6
Ógyás	33	44	44	18	2	12
Győr	8	3		8		10
Pest	3	15	18	24	2	19
Ménfőcsanak	1	12	6	3		5
Győr	7	14	21	2		4
Kőlyök	1	26	25	14	1	11
Trencsén				18	2	14
Győr			1	3	5	1
Komárom	8		-1	2	4	8
Veszprém	4			3	2	3
Dunántúl egyéb ter.	3			12	2	7
Szepez		1		12		9
Liptó	2	8	2	5		4
Békés		3	3	5		5
Arva	1	1	3	3		7
Bács			4	2		1
Borsod	5			1	1	
Szatmár	3			1	2	
Zemplén	2			1		
Abauj	4					1
Egyéb Magyar o.	4		6	5	2	17
Erdély				6		2
Cseh-Morva o.		2	1	23	5	20
Ausztria egyéb tart.			1	8	5	11
Holland-Porosz-Angol o.				3		
Összesen	100	184	191	245	104	244

Egyéb Magyar o. alatt Bánát, Temes, Torontál, Zatonai határ-
 Örvidek, Szerém, Heves, Kros, Csanád, Arad, Verasd, Zabolos, Kis-
 honf, Kraszna, Zolnok, Kiskun és Biharmegyei tanulók szere-
 pelnek.

és öccse is német nyelvet tanulni. Homokay Pál, Török Pál a szlovák nyelvⁿ nyelvet akarják tanulni, ezért mennek Velencebányára /Homokay nagy^{50.} gyar nyelvvelő társaságot szervez. Török Pál viszont Pesten veszi hasznát nyelvtudásának, mikor a távollevő ev. lelkészt helyettesíti. /Az egyes iskolákban szerzett bizonyítványukat a következőkben minden további nélkül elfogadták.

A nyelvtanulás egyik gyakori formája volt, hogy a családok gyermekeiket cserébe adták, mindkét család a másiknak a gyermekét sajátjaként nevelte egy-két évig. Ez általában 10-16 éves gyermekeknél volt ebben a korban szokásos. A pozsonyi iskolában az 1825/26 tanév adatait adom meg példaképen. A prima tagozatban nincs cseregyermek, a secundában 5, syntaxisban 9, a grammatisták között 12, a donátusban 8 tanuló van, ki nek lakása cseregyermekként van feltüntetve. Velencen az 1822/23 tanévben két gyermeknél találtam ezt a bejegyzést, ennél az iskolánál ugylátszik ez nem volt szokás. A pozsonyi német szó ezzel szemben sok szülőt vonzott. Igen kedves emlékei voltak Jókainak ebből az időből. Mire megvönülünk a regénye sok részletet feldolgoz cseregyermek korából maradt emlékei közül. Maga az első személyben írt regény is cseregyermekeket szerepeltet főszereplőkként.

Az Ausztrián kívüli külföldi tanulás 1840 előtt nagyon nehezen volt lehetséges. Mire Petőfi, Pápai tanulmányait befejezve külföldi egyetemre mehetett volna, addigra az utazást megkönnyítették. Petőfi aszódi professzora, Koren István, bár akart, még nem tudott külföldre jutni.^{51.} Petőfi aszódi iskolatársai közül már többen jártak külföldön. A költő tanárai között is voltak azért "academicus" minősítésűek, például Boleman István is. Ez a minősítés azt jelentette, hogy külföldi akadémiákon járt. Richard Daniel, ki Petőfit Velencen magyar történelemből buktatta, szintén külföldön szerezte a maga szakterületén tudósnak számító szakképzettségét.^{52.}

II.d. Tanulólétszámok

Az egyes iskolák tanulólétszámára vonatkozólag a XVIII. század végéről kevés biztos adatunk van. XIX század elejéről már ^{53.} elégséges reális összehasonlítható adatokkal rendelkezünk a tanulólétszám fogyásáról, vagy emelkedéséről. A napóleoni háborúk és Pozsony elfoglalása idején például a pozsonyi iskola látogatottsága hirtelen csökkent. A prima klasszis létszáma 1809/10-ben 132, 1810/11-ben ^{54.} csak 41 fő volt. Úsetnek, Dobsina, Nagyrőce, Óagyán ezekben az időkben válnak kisebb iskolákká, ahol az anyagi megalapozottság nagyobb, vagy esetleg politikai és tanulmányi megfontolások azt lehetővé teszik, az iskola fejlődésnek indul.

Egy-egy professzor hirtelen ugrásszerű emelkedést hoz az iskola tanulólétszámának növekedésében. Koren István tanulólétszámára Aszódon, az első tanévben, amelyet egyóbként is csak novemberben vett át, 25 volt, pár év alatt ^{55.} 60-ra emelkedett. A losonci gimnázium tanulólétszámára 1842-ben 16, 1844-ben, az új professzor megjelenése után már ^{56.} 30. Az egyes hallgatott, nem kötelező stádiumok tanulói létszáma is emelkedhetett ugrásszerűen. A magyar /1/ országgyűlést tartó Pozsonyban például 1835-ben a szlovák nyelvet tanuló lyceumi tanulók száma, kimondottan Stur újszerű munkásságának hatására ^{57.} 30-ról 100-ra emelkedett.

Elmecc értékét sokak szemében, s így lehet Petrovics István szemében is, az is növelhette, hogy a napóleoni háborúk és Pozsony elfoglalt elfoglalása idején a pozsonyi "anyaiskola" növendékei oda menekültek. "Az elszáradt tanulók elmeccen találtak menedéket, hol a testvér alma mater fogadta őket melegítő keblére." ^{58.}

II.e. Iskolaváltoztatás, egyetemi felvétel

A magasabbfokú iskolába lépésnek nem volt feltétele a mai értelemben vett "bizonyítvány" bemutatása. Ha azókül jelentkezett a tanuló, akkor felvételi vizsgával, /de hivatalos formások nélkül, / állapították meg, milyen foku a tudása. Egyetlen állás elnyeréséhez sem kellett "nyilvánosjogu" középiskolában "magántanulóként" vizsgáznia bárkinek is. A kiadott bizonyítványt viszont egy-egy egyház iskoláin belül elfogadták a magasabbfokú iskolákban, s annak felmutatása mellett minden további nélkül magasabb osztályba léphetett a tanuló. Ha csak bizonyítványa volt valakinek egy gyengébbnek számító iskolából és tudása nem volt alapos, új iskolájában osztályt ismételt. Ezt nem tekintették nagy tragédiának, ha a szálló birta az iskolázás költségeit. Petőfi versben előadott panasza: "azekundába pónált mégis, sok számár professzorom", -nyugodtan költői tulajásnak vehető.

Az állami, /tulajdonképpen tisztán katolikus/, tanrendszerrel csak két helyen volt komolyabb surlódási lehetőség. A jogi és orvosi tanulmányok esetén. Jogi tanulmányokat egyházi iskolájában is folytathatott a tanuló, így legfeljebb elkerülte az katolikus iskolákat és az egyetem jogi karát. Az orvosi tanulmányokat azonban vagy Pesten, vagy Bécsben, de orvosi karon kellett folytatni. Itt már megkövetelték, hogy a tanuló olyan iskolából jöjjön, ahol filozófiai tanulmányokig bezárólag tanították az állam által követelt anyagot. Katolikus iskolák is voltak, amelyek ennek a követelménynek nem feleltek meg.

Két konkrét eset kapcsán kívánom bemutatni az ilyen alkalommal követett eljárást:

A pécsi római katolikus iskola sérelmesnek találta, hogy hallgatói nem egyenjogúak más akadémiák hallgatóival. Kérlemezte a hely-

tartótanács utján egyenjogúságának elismerését. Ez, különböző fenn-
tartásokkal, de hivatalosan is megtörtént az intézmény kérelme
59.
alapján.

A losonci református gimnázium két tanulója Kuliffay József és
Róris János a pesti egyetemen kívánta tanulmányait folytatni. Az
egyetem nehézségeket támasztott és ezért mind a ketten személy
szerint megírt kérvényükben fordultak a helytartótanácshoz fel-
vételük engedélyezéséért. A helytartótanács elfogadta a tanulók
érvelését, mely szerint a tanítás Losoncon a sárospataki és debrece-
ni anyaintézetek tanterve alapján folyik, és a tanulók felvételét
60.
engedélyezte.

Az elismerésnek ez a két módja mutatja, hogy a helytartótá-
nács is egyénileg bírálta el az ilyen eseteket. Lehetséges, hogy
egy-egy iskolára már előbb is voltak hasonló kibetűzött intézkedések.

Chedius Lajos iratcsomói között találtam az itt ismerteten-
dő keltezetlen iratot. Keletkezését 1832 utánra teszem, mert az em-
litett 1830 évi pécsi és 1832 évi losonci kérelmek iktatószámai
már szerepelnek rajta. Feltevésem szerint 1835/36-ban állíthatták
össze Chedius részére, ki ekkor az egyetem rektora volt és dol-
gozott az evangélikus egyház új tanrendszérének összeállításán.
Az irat nem lehet későbbi 1840-nél, mert Felmezbányának ekkor már
mint lyceumnak kellett volna rajta szerepelnie. 61.

"Azok az intézetek, amelyekben a filozófiai studiumokat az elő-
írt rendben tanítják:

Római katolikusok

I. Akadémiák: Kassa, Kőszeg, Győr, Sárospatak, Nagyvárad, Pécs. 1832. II. 21.

Nº 3532

II. Liceumok: Eger, Pozsony, Nagyszombat, Vác, Zalaegerszeg.

III. Philosophiai tanfolyamok: Zombathely, Zeged.

Ugyanitt privát intézetek is vannak, mint a
Diakovéri, Zenggi, Nyitrai, stb. liceum.

Agostai evangélikusok.

I. Collégium: Eperjes.

II. Lyceumok: Pozsony, Lőcse, Sopron, Késmárk s egy intézet Erdélyben.

Unitárius

Kolozsvár Erdélyben.

Reformátusok.

I. Collégiumok: Győrspatak, Debrecen, Pápa

II. Gimnáziumok: Losonc 1830 XI. 23 N° 30711
30712

Miskolc."

II.f. Anyagi megelégedettség.

Paupertas, odium, contemptus, gratia nulla
Prenia redduntur quattuor iste scholae;
/zegénység, gyűlölet, lenézés, hálótlanosság
Az a négy jutalom jár az iskolának./

Az a kevésbé hízelgő felirat a késmárki, fából épült, régi evangélikus iskola falát díszítette az 1700-as években.

Messze vezetne annak részletes elemzése, hogyan csuszott ki szó szerint véve is a talaj a gazdag iskolák lába alól, hogyan tiltották meg még Mária Terézia idejében, hogy a protestáns települések ugyanugy községi alapokból fedezzék iskoláik szükségleteit, mint azt a katolikus városok és falvak tepték.

Az a yházak részére sokáig csak az a jövedelem maradt meg, ami a lelkész jövedelmére volt szánva eredetileg. Ebből jutott egy rész, - rendszerint igen csekély rész, - a tanítóknak. Az iskola, vagy a paplak épületének javítása ugyanabból a kasszából történt. Nem ritka az olyan feljegyzés a tanítóról: "az iskola épületét a saját költségén hozatta rendbe" a protestáns egyházak teljes létbizonytalansága és szervezkedési tilalma miatt csak a XVIII. század végén merült fel a külön, iskolai célokat szolgáló pénztárak megalkotásának terve. Először ugynevezett kerületi pénztárakat állítottak fel. Az a pénztár jórészt iskolai célokat is szolgált a későbbiekben. Kontagb. Samuel, a későbbi szuperintendens, az aszódi iskola első mecénásainak egyike, egyházkerületben is igyekezett kerületi pénztárt szervezni. Az asperességek adományokat gyűjtöttek a különböző nagyobb iskolák részére már előbb is. Így érkezett adomány Belmécere Aszódról /1786-1791 között/ és Pozsonyba Aszódról /1752-1791 között/.^{63.}

A kerületi pénztámogatás a kerületi befolyás erősödését jelentette az egyes iskolákban. Így lemondott a besztercebányai iskola rektora, amikor oda az egyházkerület mint "kerületi tanárt", tehát a kerület pénzéből fizetett tanárt helyezte el Magda Pált. Véleménye szerint a vezetést a kerületi professzornak kellett átadni.

Az iskolák anyagi ügyeit a vezetők vállalva igyekeztek megalapozni. Lehetőség szerint mindenki hozzá akart járulni a fejlesztéshez. A XVIII. században még lefokozták alacsonyabbfokunak azt az iskolát, ahol a helytartótanácsi, illetve az általa kiküldött megyei vizsgálat nem találta meg a kellő anyagi alapot. Ilyen a tárgyalási időszakban már nem történt. Iskolákat az 1791 évi XXVI. tc. szerint szabadon lehetett szervezni, ha az anyagi alapok biztosítva voltak. Csak bejelentési kötelezettségük volt a szervezőknek. Egyidejűleg jelentették az iskola anyagi alapjait is.

Példaként a mezőberényi, később Zarvasra helyezett iskola anyagi megalapozását hozom fel. Ez az iskola a XIX. század elején keletkezett, magasabbfokú fejlesztésére már Zarvason az 1840-es években került sor.

A békési ev. esperesség 1804 április 11-én Mezőberényben tartott gyűlésének jegyzőkönyve szerint: "jelenteni kell a superintendenciáknak /egyházkerületeknek/, hogy az esperesség itt, Mezőberényben a törvény engedelmével fogvást egy grammaticális iskolát állított, olly kéréssel, hogy ő felsége megengedni méltóztassék, hogy ezen iskolából főbb iskola válhasson." A továbbiakban intézkednek az iskolaépületről. Az iskola jövedelmét fogja jelenteni egyes malomok jövedelme, terménybegyűjtés, s szükségesnek látják egy könyvkereskedővel arra is megegyezni, "hogy az excolesiában szükséges könyvek eladásából bejövő haszon is a gimnázium javára essen." Szá-

mitottak a Bács-Bánát-i esperesség támogatására is, hogy ebben az időben még nem volt középfokú iskola, s fontos feltételnek tekintették az iskola könyvtárának megalapozását: " ... a könyvtár gyarapítására kiki vala mit a gimnázium számára ajándékozzon." Az iskolai intézkedésekhez tartozott rögtön az is, hogy az egyház -
községek ajánljanak az iskola aluaneumába szegénysorsu, de kiváló tanulókat.^{64.}

A könyvkiadás az országos tanügyi alap kialakításánál is komoly megfontolás tárgyát képezte. Kalkula Weber pozsonyi nyomdász felajánlotta az egyetemes egyháznak, hogy ha az iskolakönyvek kiadására kizárólagos privilégiumot kap, akkor az iskolai alap részére minden évben befizeti a bruttó bevételének 20 %-át.^{65.}

1780-ban, amikor még Pest és Békésmegye egy egyházmegyébe tartozott az aszódi és szervasi iskolát kívánták schola capitalis-sá fejleszteni "ha a patrónus urakat erre a célra meg lehet nyerni"^{66.}

1845-ben is felmerült Szódon a latin iskola fejlesztési terve. Az egyház folyóirata /Elefánt Mihály cikke/, a következőket javasolta:

/Koren Istvánról lévén szó/. "Nem lehet eléggé fájlni, hogy 6. a három osztály tanításával, egészben 20 tanulmánnyal - a zseppírás is ideértve - nagyon is meg van terhelve; s ohajtando volna, vajha a patagyei esperesség az ügyet magáévé tenné; és pedig tettelesen, megkérvén a méltóságos uraságot, hogy a még el nem osztott határból egy segédműtő fenntartására telket rendeltetni méltóznának; felszólítani a lelkipésztorokat, iskolatanítókat, hogy ezen egyén, jövődjé biztosítására ők is járuljanak adományaikkal. Ezt ~~inkább~~ inkább kellene tennie, mert ezen iskola egyszersmind az unió hathatós előkészítője; s mi Pesten nagyban létező, az itt régen fenn áll és virágzik, - evangélikus, református, zsidó, ró-

mai catholikus gyermekek egymással megférnek s egymást kiál-
ni, szeretni tanulnak. ^{67.} " De bizony Koren 28 eszödi szolgál-
lati évéből 21-et segítség nélkül tanított végig.

Aszódon a Bach-korszak idején a vásárjog megszerzése képe-
zett iskolai jövedelmet. Ezt a birtokos Podmaniczky báró új tanári
állás megszervezése céljából juttatta az iskolának. Tudjuk, hogy ez hi-
ába történt meg. Thun főle Organisations Entwurf végrehajtása so-
rán az iskola középfokú jellegét megszüntették, mert nem az elő-
írt négy tanerő tanított benne.

Az iskola vagyonához számították a szegénysorsú tanulók tel-
jes ellátását célzó konviktsi és az étkezésüket biztosító alum-
neumi alapítványokat is. Aszódon hosszú időn keresztül az un. User-
nyánszky-alapítvány karata szolgálta szegénysorsú tanulók képzé-
sét. A nagyobb iskolák többféle, kisebb és nagyobb, alapítvány felett
rendelkeztek.

Az országos evangélikus iskolai alap legnagyobb ösztöndíja az
un. Róth-Teleki ösztöndíj 1812-ben keletkezett. Alapítója Telekiné
Róth Johanna Teleki Lászlónak, a határozati párt 1861-ben ügyil-
kossá lett vezérének közeli rokona volt. Ösztöndíját az evangélikus
"főiskolák" részére alapította, jó előmenetelű diákok megsegítésére.
Az ösztöndíjak adományozási névsora egyrészt abból a szempontból
is érdekes, hogy megmutatja, melyik iskolát tartottak az adott évben fő-
iskolának, másrészt összege erre is rámutat, mennyiből tudott abban
az időben egy szegénysorsú diák egész éven át megélni. Az összeg
először ötven, majd száz forint volt.

Röbbs iskolának először hatot, Pozsonyt, Péterjest, Késmárkot, Lő-
csét Sopront és Fozsnyót számították. 1742-ben már Pozsonyó helyett
Belmecebánya szerepel, majd később Zarvason és Pesten is kaptak egyes
diákok ebből az ösztöndíjből. Lőcsét a Bach-korszak idején lejátszó-
dó egyházpolitikai harcok idején törölték a jogosult iskolák közül.

Az iskolai alap és annak elszámolása, a központi ösztöndíjak kiadása lényeges pontja volt mindig az egyetemes /ugynevezett négykerületi/ ^{63.}gyűléseknek.

Tajnos az eredeti kérvényeket, s az ösztöndíjpályázat folyamán megírt eredeti pályamunkákat a későbbiek folyamán selejtezték. Megmaradt elég sok nyugta, így Petőfi nevelőjének, Koren Istvannak nyugtája is a felvett ösztöndíjról. Tudjuk, hogy kaptá diákkorában ezt az ösztöndíjat Petényi János Salamon, a híres magyar természettudós is, de még igen sok más neves pedagógus is.. /Akad a jutalmazottak között egy Kossuth Lajos is, de nem a kormányzó, hanem valószínűleg a család turócmegyei ágának egyik tagja./

III. a tanterv

.. III. a. Classisok

Az 1777 évi I. Ratio Educationis 5 évi beosztása öt classist, öt osztályt jelentett. 1820 és 1840 között egy-egy classisban 2-3 sőt 6 évig is tanultak. Ezért helyesebbnek látnám a mai szóhasználatnak megfelelően inkább tagozatnak, mint osztálynak fordítani a classis szót. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 1842-ben összehasonlítja a pozsonyi és soproni iskolai classisok elnevezéseit. Ezzel is bizonyítja, mennyire ideje lenne egységesen rendezni az iskolarendszert. A másik három kerületben az elnevezések általában a pozsonyihoz igazodnak, ezért a pozsonyi, 1830 körüli beosztást ismertetem. Az akkori szóhasználat secunda classis második évi tanfolyam, vagy prima classis negyedik évi tanfolyam, s ehhez hasonló kifejezéssel különböztette meg az egyes évfolyamokat. A két éves classisokban kezdők és haladók névvel különböztették meg az oda egy vagy két éve járó tanulókat.

Prima classis, /Első tagozat/, alatt a legmagasabb osztályokban járó tanulókat értették. A szóhasználat má néha még a tudományos kutatókat is megtéveszti. Az pl., hogy a magyar nyelvet a primában és a secundában tanították Pozsonyban, nem azt jelenti, hogy az alsóbb osztályokban tanultak magyarul, hanem azt, hogy a legmagasabb fokozatu 7-8 év alatt tanulták azt a diákok.

A prima classis eredményeiről készített pozsonyi féléves jelentésekben feltüntették a tanulóknak életcélját. Az első évfolyamban ugyanazt a tananyagot végezte minden tanuló. 1820 és 1830 között a páros naptári években és a páratlan számmal végződő naptári években volt azonos a tananyag. Tehát két évenként került ugyanannak az anyagnak előadására sor az első évfolyamban. Az első évi anyag elvégzése alól csak egészen ritka esetben adtak kivételt.

A tanulók általában kétféle életcélt diktáltak be : theologus vagy politicalis akart valaki lenni. A második évtől kezdve már anyagban is különböznek az így kettévált tanulósoportok tanulmányai. Megtörtént, hogy valaki theologus életcélt vallott be első évben s a második évben már politicalis életcéllal szerepel. Még gyakoribb, hogy medicus, illetve miles /katona/ életcélt választott valaki tanulmányai közben. Ha ez a változás év közben történt, s tanuló el is hagyta az intézetet, akkor az érdemjegyek rovatába irták be a távozás célját, a tanulót nem osztályozták, de a jelentésben még szerepelt.

Az első két évet bölcsészeti tanulmányoknak is nevezték ebben a tagozatban. A második évben azonban már eltért a "bölcsészeti tanulmányokat" folytató teológusok és politikusok tananyaga. A politikusok inkább a jogi, a teológusok a nyelvészeti /görög, héber stb./ tantárgyakat tanulták. A medicus életcéllal járók tanulmányaiban itt már feltűnik a fizika, mint részükre legfontosabb tantárgy. Lehet, hogy a politikus életcéllal jelölt tanulók között is volt, aki Pesten, vagy Bécsben az orvosi egyetemen folytatta tanulmányait. Medicus bejegyzést csak izraelita tanulónál láttam.

Az egyik féléves jelentésből megállapítható, hogy a görögkaleti vallásuk részére külön hittantás volt, egyébként a más vallásukat arról lehet a névsorokban könnyen megtalálni, hogy nevük-nél nincsen hittan érdemjegy.

A prima classis következő három, később négy évfolyamát összefoglalva teológiai tanulmányoknak nevezték. Normális haladás mellett tehát egy-egy növendék 5 illetve 6 évet töltött ebben a classisban. A tanult tárgyak területén fakultatív jelleget is találha-

tunk. A csehek és morvák felmentést kaptak a magyar nyelv tanulása alól, de más csoportoknál is láthatjuk, hogy tanulásaik eltérnek. Így az erdélyi származású tanulók szintén kivételt képeznek egyes tárgyak tanulásánál. Valószínűleg az illető tárgyakat az erdélyi iskolarendszer keretében már otthon tanulták.

Fontosnak tartom megjegyezni, hogy a teológus életcéljal tanuló hallgatóknak pedagógiát is kellett tanulniuk. Ez azért lényeges, mert bár önálló tanítóképzők csak később alakultak, mégis helytelen az a felfogás, hogy az ezidőtájt ezekből az iskolákból kikerült növendékek képzetlen tanítók voltak. A tanított anyag mélységében különbözhetett az egyes helyeken, a különböző évfolyamokban. Célja azonban a pedagógia tanításnak mindenképpen az volt, hogy az iskolát elvégzett tanulók rektori, docensi és "pedagógusi" állást kapva a nevelés alapelveivel tisztában legyenek.

A secunda classis /második tagozat/ alatt a retorika és poétika évfolyamok tanulóit értették. Ezeknél életcéljt még nem tüntettek fel, de már például a görög nyelv tanulásánál itt is volt rá lehetőség, hogy aki nem papi pályára készült, az ne tanulja. Ennek a tagozatnak és az ennél alacsonyabbfokú classisoknak az elvégzésére általában két évet szántak. Többről néhány esetben van tudomásom, kevesebbről nincs. Megnevezték a classist Lőcsén, Selmecen és Pozsonyban I. és II. Humanitas ~~szk~~ classisként ~~szk~~ nevezik. Előfordul Selmecen, az 1823 június 24-én tartott vizsgák nyomtatott meghívóján, hogy az egyik, az ugyanerről a vizgáról beterjesztett jelentés címlapján a másik elnevezése szerepel a tagozatnak.

A többi tagozatban általában két-két évet töltenek a tanulók. Elnevezésük: Donatus, Grammatica, Syntaxis. Kőszárkon és Pozsonyban a Donatust Grammatica I és II, más helyeken a Grammaticának nevezett classist Grammatica III és IV néven tüntetik fel. Ez felel meg a II. Ratio előírásnak. Pozsonyban is előfordul, hogy "Grammatica I. vulgo Donatus" szerepel a jelentés címlapján.

"Donatus" szerepel a jelentés címlapján.

Mielőtt a donatusba került volna a tanuló írnia-olvasnia már kellett tudnia. Hol nem választották külön az alsó és középfokú képzést, ott ezeket a jelentéseket is beadták a középfokúakkal együtt. Besztercebányán a classis elementaris és classis nationalis névvel szereplő osztályok jelentései közül maradt meg így sok.^{70.} Pozsonyban classis elementari és classis declinistarum seu civica secunda elnevezés szerepel a nem gimnáziumi osztályok jelentéseinek címlapján. Ez utóbbi elnevezés nevében őrzi a második polgári osztály nevét, mely még a Systema első elfogadása idejéből származik.

Nem véletlen, hogy Zelényi Ödön a két világháború között létezett polgári iskolák útját a Systema alapján létrehozott osztályok között keresi. Chedius elgondolása volt, hogy a latin nyelvet leendő hivatásuk gyakorlása közben nem használó tanulók részére külön iskolákat, illetve a meglévő iskoláknak külön osztályait kell létrehozni. Ezekben, ha esetleg a latin nyelv elemeit tanítják is, - azokra való tekintettel, akik latin iskolákba mennek tovább, - sokkal több gyakorlati tárggyal, számtannal, mértannal, stb. kell foglalkozni.

Ez a "polgári iskola" a polgári életben előforduló állások betöltésére kívánta előkészíteni a hallgatóit. Falusi bírói, esküdői, falusi tanítói állások betöltéséről beszél a célkitűzésben.^{71.} Ilyen értelemben tanítóképzőnek is foghatjuk fel, bár erre vonatkozólag a jelentésekben szereplő tananyagban nem találunk utalást.

III.b. Tananyagmegállapítás

A tananyag különbözősége az egyes iskolákban már régebben is nagy probléma volt. ⁷² "elentősen megnehezítette a tanulók átlépését egyik iskolából a másikba. A vezető evangélikus egyházi férfiak 1769 szeptember 14-i tanácskozásán a pozsonyi egyházat bízták meg, hogy készítse minden evangélikus iskola részére kötelező tantervet. "Mivel általános a panasz, hogy minden iskolában más tanítási methodus és mások a tankönyvek, mi a tanulókra, ha iskolát változtatnak, felette hátrányos: a pozsonyi evang. egyházi convent megbízást kap, hogy állapítsa és határozza meg az egyes osztályokban használandó tankönyveket, valamint azt is, hogy egy-egy studiumot mennyi idő alatt kell befejezni."

Ezt a határozatot /természetesen ? / nem hajtották végre. A XVIII. század vége az új és régi harcot hozta meg az iskolai tervezés területén is. Az első rendszeresen megjelenő protestáns iskolai híreket is közlő folyóirat a Novi Annales több különböző tantervet, tananyagbeosztást is közöl. Többek között Tessedikét Szarvasról, a lőcsit, besztercebányait, csetnekit, stb.

A tárgyalt kor tananyagmegállapítására példaként közlöm a pozsonyi iskola syntaxis osztályának anyagát az 1826/27 tanév első félévéről. Ebben az időben Koren István itt járt a prima classisba. A syntaxisban tanított anyagot ismerte, s maga ösztöndíján kívül "magánórák által szerezte életének szükségleteit" ⁷³. Ehhez az anyaghoz viszonyíthatjuk mélyebb kutatás esetén azoknak az éveknek anyagát, amelyekben ő végezte a syntaxist Belmecen, másrészt azt az anyagot, az amelyet ő adott elő Petőfinek Aszódon, mikor a költő volt syntaxista. Mindkét anyag, sőt az eredeti Systema Rei Colasticae anyaga is hozzáférhető, tehát jó területet nyújt az összehasonlításra. ⁷⁴

- 1./ Hittan heti 2 órában. Anyaga Keresztyén hittan vagy erkölcsi magyarázatok. /1826.III.kiadás./
- 2./ Latin mondattan heti 3 órában. Anyaga Zuntius és Lashornius alapján diktálással.
- 3./ Latin feladatok, vagyis mondattani szerkesztések, szabályok alkalmazása és fordítás elemi fokon. Heti 3 óra. Anyaga a Pozsonyi iskola részére összeállított Latin feladatgyűjtemény 1826.
- 4./ Latin stílusgyakorlatok. Fordítás németre, közmondások, változatok, táblázatok, beszédecskék, levelek, iratok. Anyaga Döring: Fordítási gyakorlatok 2.rész. Bécs. 1812.
- 5./ Görög nyelvtan heti 2 óra. Anyaga: Görög nyelvtan. I. rész. Bécs.
- 6./ Matematika: Mértan, gyakorlati példák, heti 3 óra.
- 7./ Egyetemes földrajz heti 2 óra. Anyaga: Rövid földrajzi összefoglalás a syntaxis classis tanulói részére a pozsonyi evangélikus iskolában. 1827.
- 8./ Természetrész: Az ásványokról. Nikolai elemi természetrajz című műve alapján. Heti 1 óra.
- 9./ Szépirási és helyesírási gyakorlatok a tanulók szorgalmi munkája alapján.
- 10./ Szavalási gyakorlatok: szüneti órákban. Anyaga: Válogatott szónoklatok gyűjteménye a latin történelemből. Pozsony. 1827.
- 11./ Német nyelvtan és stílusgyakorlatok. Heti 1 óra és a tanulók egyéni / szorgalmi / munkája.

/ A második félévben ez az anyag bővül a matematikában algebrai és mértani elemekkel. Anyaga: Vieth: Bevezetés a matematikába.

Ugyanezek a II. félévben fizikai bevezetés is szerepel a 3. pont alatt már ismertetett Nikolai alapján./

A tananyagmegállapítással kapcsolatban térek ki a polgári iskola tananyagára. Schedius elgondolása szerint háromszor két-két éves tagozatból kellett állnia ennek az iskolafajnak. A harmadik tagozatból /classisból/már teljesen kiváltak volna a tanulmányukat latin iskolában folytató tanulók. Az azóta eltűnt polgári iskola őseit most már anekronizmus lenne kutatnunk, de megemlítem azért, hogy Pesten, Csetneken és Lőcsén is volt nyoma az így szervezett "polgári" tagozatoknak. Lőcsén 1817-ben oszlott fel a polgári iskola.^{75.} Pesten Schedius közvetlenül, iskolafelügyelői munkássága közben szereshetett tapasztalatokat a polgári tagozat szükséges vagy szükségtelen voltáról. A pesti egyház 1836-ban körözött tervezete áthidaló megoldást kívánt megvalósítani.

A tanított anyag átvizsgálása még sok új adatot hozhat felszínre. Sok esetben megelégedtek egy-egy könyv címének felsorolásával, s megtörténhetett, hogy az a könyv száz év alatt egy kutató kezében sem fordult meg. Ez a munka még több kutató elhelyült, hosszú ideig tartó munkájára adna alapot.

III. c. Iskolatörvények

Az iskolatörvények kidolgozása az egyházi gyűlések lényeges pontja volt már a XVIII. században. Előfordult ilyen rendelkezés, s egyes esetekben fenn is maradt, már az előző századokból is.

A pest-békesi esperesség területén 1746-ból ismerünk egy körlevelet. Ahány esperes ebben egyenlő rangban eszik több békesi és pestmegyei iskolát, többek között Acuit, Szarvast, Aszódot, Bilist is.^{76.}

1810 körül a helytartótanács részéről is érkeztek sürgetések a jobb egyházi rendszer kidolgozására. Ez alatt az iskolák kérdésének rendezését is értették. Miközben a felszólítást a világi hatalom beavatkozásaként kezelték egyházi ügyekbe, ők maguk is belátták, hogy sok mindenben lehetne még változtatni. Igen sok javaslatot egyeztettek össze ebből a célból s a tudós közgazdász Berzeviczy Gergely vezetésével 1815-ben ki is dolgoztak egy újabb rendszert;^{77.}

Az iskolatörvények közül példaképpen közlöm a sárszentlőrinci iskola 1835 évi törvényei közül az általános rendszabásokat és az erkölcsi nevelés c. fejezetet. Ezek azért is fokozottan érdekesek, mert alkotásukban lényeges része van Lehr Andrásnak, ki az előző évben ebben az iskolában Petőfit tanította, így iskoláját valószínűleg már abban az időben ezeknek az elveknek az alapján szervezte meg.^{78.}

" Az egyesült Tolna-Baranya-Bonyi evang. gyházaggyének e folyó 1835-dik esztendő Junius hónap 11-ik napján Köttsen tartott seniorális gyűlésében felolvastatván e folyó 1835-dik évi Martius hónap 17-kén seniorális iskolánk állapotjában Sz. Lőrinczen tartott kisebb gyűlésnek jegyzőkönyve, úgy ~~szintén~~ szinte t. Lehr András ten Professor Urnak felelete, mellet az érintett kisebb gyűlésben költ javaslatokra bé a ott, -hosszas tanácskozás

után, - fenn hagyván e részben is a kölcsönös értekezésnek a még tökéletesebbre vezető útját, - ériatott Sz.Lőrinczi Sen Oskolánk belső állapotjának kívánt célirányosabb és tökéletesebb szer - keztetésére nézve, a következő végzéseket meg állapítottán, t. Sen Professor Ernak kiadtni rendeltettek:

I ör általános rendszabások:

1 ör Seniorális oskolánkba csak oly gyermekek és ifjak vétessenek fel, a kik anyanyelvükön olvasni és írni tudnak.

2 or Valamint minden oskolai intézetnek, úgy Sz.Lőrinczi Sen os - kolánknak is, akár úgy tekintessék az, mint oskola tanítókat neve - lő - akár pedig mint nagyobb oskoláka készítő intézet, - két fő célja lévén t. i. a tanítás vagy oktatás, az az a tudományokkal lassankénti meg ismertetés, és a gondolkodásra és okoskodásra nevelés való vezetés, és a nevelés a szónak valóságos értelmében, az az a lelki és szivbéli vagy erkölcsi kiművelés összevetve a testi erőnek célirányos kifejtésével, ugyan azért ezen két fő cél mindenk felett szem előtt tartassék, és mindenk azzal össze hangzólag és a' hoz vezetőleg taníttassanak és intéztessenek.

3 or Mivel Sen oskolánk az 6 kindes állapotja mellett is csak ugyan tudományos célzatu, tehát taníttassék benne minden mellékes tekintetek nélkül, mind az a mi más tudományos intézeteinkben az alsóbb osztályokban szükségesnek elismertetett és szokott rendszer - ré vált, akár mi élet-neure adja is bár utóbb magát az egyes ta - nitvány. Mert a mi az ismeretek nagy köréből kezdetben tanulhatni, az minden tudományos képzendőnek szükséges, és ha a kezdőkkel a tanító messze nem haladhat is, eleget tett ha a tanulást megked - velteti és utat mutat, hogy keljen még más, és többet is tanulni.

4-er A fél esztendői iskola pályóra már előre ki választott tudományok, felváltva együtt taníttassanak, nem pedig úgy, hogy előbb több hónapok lefolyása alatt egy tudományt egészen be fejezván, aztán kezdődjék egy másik tudomány tanítása, ami közönségesen a tanulóknak, és a tökéletesedés széljaival meg nem egyeztethető.

5 or Az össze függő szabad tanítás és eleven előadás legfogantatásabb lévén, - elkerülvén a drága időt vesztegető sok dictálást, a tudományok a mennyire csak lehet, jól megmagyarázott és a t; Professor Úr bölcs belátása szerint meg bővített vagy rövidített compendiumokból vagy iskolai könyvekből taníttassanak.

6 or Semmi se taníttassék a mit a tanulók jól nem értenek, és a minnek az életre és a tudományos tovább haladásra nézve semmi haszna nincs.

7 er A tudományok közönségesen taníttassanak a hazai magyar nyelven. - A syntaxisták azonban - a felsőbb iskolákban kivánt előmenetelők lehetőségességének tekintetéből, - a mindenkor magyarul tanítandó vallás tudományát kivévén, - némely tudományokat, mellyeknek meghatározása t. Professor Úr bölcs belátására bízatik + de akár tanuljanak úgy azonban, hogy azokat, a mikor a tanítványok általjában idegen nyelven tanulnak anyai nyelvükön is előadhassák.

8 or A tudományok mezeje tágas lévén, és sok a mostani pallérozott világ kívánsága, az idő pedig szűk és a tanulóknak nagy a tudományok vágya, s mindezekre nézve a szokott 3-4 órákban naponként keveset tehetvén, - különösen tekintvén e részben a Porosz Országgi gymnásiumokat, a mostani mivel világnak mustráit, a hol minden tanító 5-6 órát tartozik hivatalára fordítottatni, - végeztetett, Hogy ten iskolánkban is, a szünetk időt ki vévén, dél előtt három, dél után pedig két óráig tartson a tanítás.

9 or Valamennyi tanítási tárgyra nézve elmulhatatlanul szükséges a gyakori repetitio, mely is hogy minden holnapokban elővételten közönségesen sürgettetett. Ezen kívül rendelkezett, hogy T.T. tanítók Uraink, vagy pedig az egész iskolai biztosságnak jelenlétében, minden fertály év végén közönséges iskolai vizsgálat tartassék.

10 or A Tan. Oskolai Biztosság tagjainak megválasztattak és megkértek T.T. Senior és Consenior, Péter Keresztély, Horváth Pál,

Balassa János prédikátor és Dr. Fördös István Vármezei Esküdt Urak a kiknek hiv. gondviselésükbe sen iskolánk különösen ajánlatván a kiknek kötelességé tétezt ezen sokszor érintett Oskolánk állapotjáról, esztendőnként Tan. Gyűlésünket tudósíttatni."

/ A második fejezetben az előirt tananyagot közlik/.

III or Az erkölcsi nevelés

1. Atyai indulat, az emberi természet eszmérete, hivatalbeli buzgóság és tanítványaihoz vonzó forró szeretet kívánatik meg a tanítótan, ha azokból kiknekie bizodalommal általadattak és vezérlésére bizattak, nem csak külső képpenmódosított, nem csak valamennyire értesített, vagy tudományos, hanem mai főképp kívánatos, és a legszükségesebb, - a szó igazk értelmében megemberesített és erkölcsiképp kimivelt embereket, valódi keresztényeket és jó polgárokat nevelni akar azonban.

2 or A természeti tulajdonok különbözvén valamint minden embereken, úgy a gyermekekben és ifjúságban is, ezen neves czél elérésében egyféle bánásmód általános nem lehet, hanem szükséges, hogy kiki különösen kiismertetve tulajdonosságaihoz képest vezetessék az emberi műveltség czéljai felé, gondosan ügyelvén arra, hogy se az előre való törekedés el ne fojtsassék, vagy talán a vele bánás mód által

elleneszegetés következzen, sem pedig különösen a szelid és gyengébb szívű nevendék morális gyávaságra le ne sorvadjon.

3 or fő dolog a nevendékben korán ébresztetni a valódi nemes érzést, és aztat bölcs észinte békés és az idő szelleméhez képest emberhez illő szelidebb bánásmód által oda iparkodni vinni, hogy emberi méltóságát felfogja és becsülje, melyt utóbb védangyala leendő minden elvetemedés és gonoszság ellen.

4 er szükséges eszköz e végett a szoros rendtartás mindenekben, és a szó igaz értelmében, mely ha bár elcsúsztat terhes is némelyeknek, majd szokott tetszős és idvossé válik, ha az ifjuságra és a jó rendre való felvigyázás nem csak az orkolában, de különösen az iskolán kívül is ébréken egyarányos és szilárd lesz, alyai bölcsességgel össze kötve. Ugyan azért szükséges a szilárd rendtartást nem csak alyai intéssel és jó példaadással fenntartani, hanem mérsékelni is szives ébresztéssel, kedvezéssel, és annak idejében ártatlan játékokkal és testi mulatságokkal is, hogy így a korai jó rendnek szeretete, a jó szokás az ifjuban meggyökerülvén utóbb szépa erkölcsi gyümölcsöt hozzon, és így a jó és szoros rendtartás által is a testi és lelki kifejtés és kivételezés eszköztessék.

5 ör időn azonban az igazi religiositás legfőbb célja az erkölcsi nevelésnek, következok, hogy az erkölcsi neveléssel együtt a vallásos nevelés legyen, sőt okos értelemben azon alapuljon. Az igazi religiositás tehát, az az a keresztény vallásnak tisztelet és szeretete, az isteni íblelen, akarat, és érzés csöpegtessen jó korán a fogékony ifju szívébe, és erősítessen meg a külső Isteni tisztelet gyakorlásával, de jó móddal, értesítve, a cél, hozzon, a dolog méltósága, illendősége felől, felvigyázással a fogatra és jó példaadással, - hogy kelleetlen teherré, mechanizussá, vagy opus ope-

ratuaná ne válják. Legyen e mellett figyelem arra is, hogy a tanuló ifjuság jó renddel és illendő csendességgel az Isten házába menjen, abban az Isteni beszélet alatt botránkozást ne okozzon.

6 or De minden gondos hárság mellett is az erkölcsi nevelésben, alig lehetni fel, hogy egy iskolai társaság körül erkölcsi hibák, tulajdonságok, kicsapongások, sőt rosszasságok is nem adnak elő magokat. Ily esetekben, sőt azoknak a nemyre lehet eljők vételére szükséges az iskolai fenyték. A fenytékek azonban bizonyos törvényeken kell alapulnia, mellyek mind a tanítónak, mind a tanítványoknak sinórértékül szolgáljanak. - Ugyan ezen okból megkérletett a többször tisztelt Ten. Iskolai Biztosság, hogy valamint más iskoláinkban is szokásban vagyón, úgy Szilörinczi Ten. Iskolákra nézve is, t. Professor Úrral egyetértőleg némely szükséges iskolai törvényeket kidolgozván, azokat a jövő Seniorális Gyűlés eleibe terjessze.

7 or Addig is míg ezen iskolai törvények elkészülnek és helybe hagyást nyernek az iskolai fenytékre nézve végeztetett, hogy minden nagyobb fenyték szükségében, s főképpen oly esetekben, a hol az ifju megjobbulása felől kétség lehet, az iskolai Biztosság elnöke tudósittassék, s ezen biztosság megítélése nélkül, a tanító Úr önkényesen a legvágósokra ne fukadjon.

Költ Köttén 1885 ik Junius hónap 11 ik napján tartott Seniorális Gyűlésünkben. - jegyzette és kiadta Borbály József mk. Bonyhádi predikátor, s az ágostai vallástételt követő Polna Baranya, Komogy egyesült egyházi megye rendes jegyzője.

IV. Az iskolafelügyelet. A nevelők

IV.a. A tanulmányi rendszer megalkotói

Ha ennek az időszaknak evangélikus iskolarendszerét tárgyaljuk elsősorban Schedius Lajos szerepével kell foglalkoznunk. Életrajza általában ismert, szerepét, mint német-magyar kulturközvetítőt, jól ismerjük.^{79.} 1794-ban Kármán Józseffel együtt szerkeszti az Urániát. Az első fővárosi magyar szintársulat dramaturgja. Gálos Rezső, Kármán Józsefről írt monográfiájában Kármán tevékenységének emelése érdekében erősen lekicsinyli Schedius munkásságát. A nagyra értékeltem.

A Martinovics-per egyes résztvevőinek, zentaarjainak, az Pálnak jó barátja. Hat diákját zárják ki az egyetemről, ő az utolsó pillanatig az egyetemről eltávolítandók névsorában van.^{80.} Kazinczy írja le, hogy Molnár, a pesti evangélikus lelkész, kit lelki vigasztalásra küldtek az elítélt Hajnóczy Józsefhez, még a siralomházban is arról faggatta Hajnóczyt, hogy X, Y és Z nevét nem kérdezték-e a vallatások során tőle.^{81.} Kazinczy itt a neveket nem írja ki. Azok között, kiknek neve bele volt keverve az ügybe és éjjelnappal várhatták elfogatásukat igen könnyen el lehet képzelni Schedius nevét is. Amellett ebben az időben Schediusnak jó kapcsolatai voltak Molnárral is, így a pap is vállalkozhatott az üzenetvivő szerepére.

Az egyetemről eltávolítandók közül József nádor hagyja ki Schediust.^{82.} Már ez az adat is bizonyíték arra, hogy jelentős mértékben gyanúsítva volt a résztvétellel. Így én ezen a vonalon bizonyítottnak látom magának Kármánnak is - Schediuson keresztül - kapcsolatát a köztársasági mozgalommal.

Schedius annyira bizalmas hívévé válik a későbbi időkben a nádornak, hogy a feltételezett "nádori titkos rendőrség" tagjaként salegeti az egyik Bécsbe jelentgető besugó.^{83.} Ő azonban pénzért

nem volt hajlandó tollát a kormány szolgálatába állítani, mint ezt róla, Schwartner Mártonról és Bredeczky Sámuelről felháborodva állapítják meg Bécsben.^{84.}

Német folyóiratának a Zeitschrift von und für Ungarn-nak jel-szeva Wahrheit, Klugheit, Bescheidenheit, a valóság, ésszerűség, sze-rénység. Német származását nem tagadja meg, de Arató Endrének a magyarországi németekről írt általános jellemzését^{85.} reá is érvé-nyesnek vehetjük. Nem vált magyarajkúvá, de magatartása családjának elmagyarosodásához vezetett.

Toldi Ferenc, ki maga is német származású volt, erős magyar nemzeti érzésében rossz néven veszi tőle, hogy idős korában egy fel-^{86.}építendő pesti német színház tervét teljes súlyával támogatta ma azonban másképpen értékeljük ezt a fellépését.

1828-ban elhangzott véleménye, hogy ő a németül író Pyrker érse-
ket tartja nagy magyar írónak, mert azt külföldön is ismerik, nem a
aratótt osztatlan sikert. A hivatalos államhatalom munkásságát el-
ismerte. Az egyetem rektora, majd királyi tanácsos is lett. 1842 tá-
ján már ott látjuk Ney Ferenczel a felekezeteken és nemzetiségeken
felülálló Magyar Nevelési Társulat alapítói között.

Egész életutját tekintve nem oszthatjuk felhő Ibolya és
Vörös Antal könyvének megállapítását: „a helytartótanácos tanácsos-
sai között egyetlen demokratikus érzelmű sincs, a reformkorban.”^{87.}

Az evangélikus iskolarendszer szempontjából elsőrangban fontos szerepe volt a Systema Rei Scholasticae evangelicorum aug. confes-
sionis címet viselő részletes, pontos és igen logikus felépített
tantervnek, melyet többirányú előkészítés után ő dolgozott ki. Szer-
zősége még 1915-ben is kétes volt.^{88.} Megtaláltam a tanterv nyomta-
tott példányához csatolva egy "Monitum Auctoris" c. kézírásos előszót
s ennek Schedius kezeirésével készült fogalmazványát is. Ebben fel -

sorolja, hogy milyen elveket vett figyelembe az iskolarendszer összeállításánál. A fogalmazvány még azoknak a neveit is tartalmazza, akiknek lényeges hozzászólását az összeállításnál szem előtt tartotta.

Előszörként a pozsonyi iskola rektorának Stanislaidesnek nevét emliti. A pozsonyi iskolának, mint már említettem évtizedek óta vezető szerepe volt a lyceumok között. Az iskola tantervének, rendtartásának összeállításában hatalmas része volt Stanislaidesnek. Utoljegyebként mint neves pedagógiai író is számontartották. Sajnálatos, hogy a Systema megjelenését csak pár évvel élte túl. /Megg halt 1810-ben/

Foglalkoznunk kell viszont a Schedius névsorában második helyen említett Lovich Ádám besztercebányai lelkész szerepével. Zelónyi szerint a Systema szerzőtérse volt. Kétségtelen, hogy mielőtt a Systemát összeállították az evangélikus egyház egyetemes gyűlése Schedius Opinio de scholis és Lovich Idea Systematis ciaeet viselő tervezeteit tárgyalta meg, mint a rendezés alapjait. Tanulmányom kereteit túllépné, ha most részletesen ismertetném, mennyi része van a két tervezetnek nyomtatásban is, - a Systemában, - rögzítve. A két munkáról fennmaradt Balogh Péter és Prónay Gábor levelezése. Balogh, az egyház későbbi iskolafelügyelője inkább Schedius, Prónay, az egyetemes felügyelő Lovich tervét pártolta.

Lovich II. József uralkodása idején kezdte ^{működését.} ~~átalakítását.~~ Az egyik közös gimnázium, a besztercebányai, tanára lett. Mikor II. József rendeleteit visszavonta, Lovichnak is távoznia kellett a katolikussá visszaváltozó iskolából, viszont annál nagyobb eréllyel és kedvvel látott a besztercebányai evangélikus iskola szervezéséhez. Mintául a berlini fridrichswerder-i gimnázium tantervét vette, lényegtelen módosítással. Elismert szakember volt az oktatás területén. Egyháza később lelkészévé, esperessé, majd az egyházkerület superintendenssé választotta. Ezekben az állásaiban is élénk figyelemmel kísérte a tanítás

XXXXXXXXXXXXXXXXX és nevelés ügyét. A reformkorszak elején még élt. /1830-ban halt meg./ A közvetlen felügyelete alatt álló besztercebányai iskolában a tanítás a Systema alapján folyt. A többi gimnázium már 1830 körül ezt nem emeli ki, de a besztercebányai iskola kötelező évi jelentéseiben mindig hozzáteszi a jelentés címéhez: "ad ductum Systematis Dei Scholasticæ Evangelicorum" - az evangélikus iskolaiügyi rendszer alapján. A Tiszai ev. egyházkerület 1836 illetve 1838-ban fogad el új tanterveket, de a másik három egyházkerület iskolái még 1841-ig, a "Zay-ugróczy tanácskozmány"-ig illetve az itt elfogadott tanulmányi rendszer életbeléptetéséig, 1842-ig az 1806-os Systema alapján álltak.

A besztercebányai iskola a reformkor elején nem játszott már nagyobb szerepet. Felszívó ereje a környéken kívül messzebbre már nem terjedt ki. Kétségtelen, hogy hagyománytisztelő tanári kara és nevelési módja tisztaletet vivott ki. Jelentéseit Lovich is aláírta. 1829-től az iskola jelentése nem szerepel többé a gimnáziumi éves jelentések között.

Az én szempontomból Lovich és az iskola felfogása azért lényeges, mert Koren István, Petőfi aszódi tanára, Besztercebányán töltött, mint tanár, három hónapot. Miután Pozsonyban a legmagasabbfokú tanulmányokat is elvégezte, nevelő lett Zólyom megyében Úsztrólukán, s innen került újra, évek múlva, iskolába tanítani, Besztercebányára. Ha ez a rövid ideig tartó tanítás nem is jelentett különleges, egész életre kiható, változást életében, de azért első tanítási óráit itt tartotta, itt ismerkedett meg a kezdő tanító nehézségeivel, az osztálykönyvvezetéstől a tanrend és tananyagbeosztás vezetéséig. Itt készíthette az első tankönyvkivonatokat - kompendiumokat - is.

b.
IV. Egymás munkamódszerének megismerése

A XVIII. században, pl. Bél Mátyás részéről, még merész ujtásnak számított, ha valaki rendszeres tantestületi értekezletek, tapasztalatcserek tartását szorgalmazta. Egy egytanerős iskola nevelőjének ez a lehetősége még a XIX. században sem volt meg, de érdekes, hogy előzőleg még a többtanerős iskolák nevelői sem látták ennek szükségességét.

A főbb iskolák "tanszékeinek" vezetői még a múlt században is a mai egyetemi tanároknak megfelelő szabadsággal rendelkeztek a tananyag beosztása és az előadás módja terén, de azért az anyagot közös elgondolások alapján szabták meg és adták elő. Érthető ez a szabadság, hiszen olyan kevés ember tanult 17 éves korán felül ebben az időben, hogy az ilyen felsőfoku iskolákat mindenképpen a szellemi elit nevelőhelyeinek tekinthetjük. Ma több ember végzi el a főiskolákat és az egyetemeneket, mint annyi ebben az időben az ugynevezett logikai osztályt elvégezte. /Ez kb. 18-19 éves korban következett be./

A pedagógusok egymás munkáját azért jól megfigyelték, az elismerés és a népszerűség megszerzéséért akkor is versenyeztek. A pesti egyetem tanáraitól állapítja meg Horváth István naplójában 1809-ben: "Az egyetemi jogtanárok... semmit sem dolgoztak"... ha azt nem számítjuk... "amit, hogy zsoldőregbitést nyerjenek, összefirkáltak." ^{89.}

A vizsgák jó alkalmat adtak egymás munkájának megismerésére, /és néha becsmórlására/. Ma már nem tulajdonítunk olyan nagy jelentőséget a vizsgáknak, mert tudjuk, hogy gyengébb csoportban is lehet látszateredményt felmutatni a vizsgák alapos előkészítésével. Az akkori vizsgák megismerésére olvassuk el a késmárki, 1807 évi vizsgák

leírását, ahogyan egy ömérzetében sértett fiatal pedagógus látta: 90.

"A kőszári gímanáziumban akkoriban u.n. diszvizsgálatok voltak, rendszerint nagyobb fénytel július hónapban a vidéki nemesek, lelkészek és egyéb pártfogók jelenlétében. Így történt 1807 júli 15 és 16. napjain is, mikor is többek közt jelen voltak Horváth Gy. Hontmegye alispánja, Szirmay István, Fejes János, Berzeviczy Gergely stb. Bevezetésül egy Szirmay nevű tanuló "De libertate artium" címen hosszú beszédet tartott, melyben az új Schénius-Lovich-féle tanterv felett a gondolkodásbeli szabadság álláspontjáról kritikát mondott. Ezt követte Mihalyik előadása, melyben ugyanerről szóllott és főleg a filozófia tanítását tárgyalván nem mulasztotta el bőkolnia jelen volt megyei uraknak. Ezután kezdődött a tulajdonképeni vizsgálat a dogmatikával /tanár: Mihalyik/, a tanár feltette a kérdéseket, de folyton közbeszóltak a vendégek is /Meltzer lelkész, Lány, stb./ A bibliából vett idézetek kapcsán megkivánták, hogy a hallgatók az újtestamentumi szöveget eredetiben elemezzék. Mikor ez elég gyarlón ment, Mihalyik egyszerűen kijelentette, hogy ő erről nem tehet, hanem hogy ennek Genersich, a görög nyelv előadója az oka, /holott akkor az internátus prefektusa tanította volt a görög nyelvet, Genersich pedig Kulianost interpretálta volt haladottabb tanulóknak./ Következett a héber nyelv, majd logika, / a hermeneutika és metafizika elmaradt/. A délutáni vizsgálaton Genersich volt soron első a pedagógiával, aztán Horatius ódáiival. Mihalyik most is kellemtlenkedett. A pedagógia már azért sem mehetett kifogástalanul, mert Berzeviczy felügyelő kívánsága szerint azokat kellett feleltetni, aki délelőtt nem jutottak szóhoz, csak hogy ezek között nem egy volt olyan, aki csak hanyagul látogatta volt az előadásokat. Horatiusnál Mihalyik

az első ódát választotta, melyet Genersich még a tanév legelején tárgyalt, amikor nem volt teljes a létszám. Mihályik ezt bizonyára tudta /Berzeviczy pedig ezuttal nem a latinnyelvű eszthetikai magyarázatokat kívánta, hanem azt, hogy mindenki anyanyelvére fordítsa a szöveget: németre, tótra és magyarra, ez utóbbi legelőbb tetszéssel találtatott/. Mivel azonban év közben Genersich ezt nem gyakorolta, sőt pedagógiai elveinek értelmében nem is tartotta szükségesnek, a következő év végi vizsgálatok Unnepélyesen tiltakozott is a vizsgálatnak, illetően vezetése ellen. Maga mondja, hogy úgy hallgatta végig ezt a vizsgálatot, mint ahogy az elítélt halálos ítéletének a kihirdetését. Következett néhány kísérlet a légszivattyúval, ezután geometria, végül versek és próza rögtönzése bármely adott tárgyról: latin, görög és német nyelven. Mindezekben Mihályik tündököltette pedagógiai tehetségét. Ugyességét. Másnap délelőtt Nadler került sorra a geográfiával és periodológiával, egyébként a syntaxisták is kénytelenek voltak Ciceró leveleit anyanyelvökre fordítani. Nélfő órakor következett Aderján a magyar közjoggal. / e vizsgála közben Horváth és Berzeviczy oly hangosan társalogtak, hogy Aderján egy "halljuk"-kal rendreutasította őket/. Utána a rektor vizsgált a jogból és statisztikából. A délelőtti vizsgálatot befejezte a liatal Csémiozkynekegy költeménye, mely gyarló volta ellenére is zajos tetszést aratott. Dénután négy óra körül folytatódott a vizsgálat. Genersich tárgyai következtek, a vallásstan, mely kissé dőcögösen ment, /jobban ment a retorika és poétika/. De amit Genersich különösen félt, a római irodalomtörténet archeologia és egyetemes történet teljesen leszorult, holott tanulói ép e tárgyakkal voltak kitünően előkészítve. 5 órakor a prefektus /Lehaska/ kérdezett

a földrajzból, 6 órákor pedig Mihályik a természetrajzból, melynél ismét hangos tapsot váltott ki, hogy egyes tanulók valaki loo növényt tudtak megnevezni. Egy szavalt és az érdemjegyek felolvasása zárta le a vizsgálatot. Ugyane napon folyt le természetesen az alsóbb osztályok vizsgálata is. Genersich többször írja le az évvégi díszvizsgálatokat, de ez a legrészletesebb leírás, mely nemcsak a vizsgálat sajátos jellegére vet világosságot, hanem az egyes tanárok eljárására is. Azért közöltem teljes terjedelemben. Megjegyzendő, hogy bár minden vizsgálat a lelkiismeretes Genersichnek bizonyos lelki aggodalmat okozott, de a többi általában mind simább lefolyású volt a fenténél, melynél Mihályik az ő rovasára igyekezett érvényesíteni és ügyességével tényleg sok tetszésnyilvánításra adott alkalmat."

/Ma már ilyen vizsgák, ahol a hallgatóság tekintélyes tagjai beszélgetnek, s a tanulók feleleteit taps jutalmazza, nincsenek. érdekes pedagógia történeti dokumentum ma már egy-egy ilyen leírás./

IV c. A tanárok értékelése

A felügyelet, a kortársak, a szülők és a tanulók értékelése gyakran más és más ma is a tanárokról. Gyakran az utókor igazol egy-egy rosszul ismert tehetséget, de az is gyakran előfordul, hogy nagynevű kortársakat az utódok igen gyorsan elfelejtnek. A magyar iskolák sok nehézséggel küzdő, nagy óraszámú, sok tantárgyat tanító pedagógusairól például így írt egy egykorú német költő Docendo discimus c. zenéjében:

Jeder ungarische professor
Ist ex offo Polyhistor
Muss in sprachen dreien, vieren
Zehn, zwölf Studien tradieren
Aus den fächern, aus den meisten
Sagt, wie kann er all das leisten?
O, er kann, was ihr begehrt,
Denn er lernt erst, was er lehrt.

Igazat kell adnunk a német költőnek. Valóban polihisztorrá kellett válnia minden kis iskola professzorának. Neki magának is igen gyakran meg kellett tanulnia először azokat a tárgyakat, amelyeknek tanítására, - esetleg jobb felfogása ellenére is, - kényyszerítették. A vers gúnyos hangját azonban semmiképpen nem érdemlik meg.

A tankönyvhiány leküzdésére készített kivonatok, a kompendiumok szerkesztése például a mai viszonyok között a főiskolai jegyzetek készítésével hasonlítható össze. Alapos elmélyülést kívánt a megölhetős gondjaival is terhelt tanártól. Ismernie kellett a létező tankönyveket, azok anyagát rendezni kellett, és gyermekfejjel is megérthető módon tömöríteni kellett azokat. Ezt ma sem

XX
tudja minden tankönyv adni, gondoljuk meg, milyen nehézséget jelen-
tett ez mondjuk egy kezdő pedagógusnak, mint Koren Istvánnak, Aszódon.

Mint említettem, egy-egy jó hírű professzor megjelenése az egész iskolai életet fellendítette, messze földről kezdtek a szülők egy-egy adott iskolába vinni gyermekeiket. Petrovics István helyzetébe gondolva magunkat, az a kérdés állt a szülők előtt: hol tanulhat többet a gyermekem? Nem volt még csak elgondolása sem a mai körzetesítésnek. A tanárnak számítania kellett arra, hogy nem lesznek növendékei, ha nem jól tanít. Természetesen az is előfordul, hogy egy iskolának híre, vagy rangja jobb, mint saonyi a benne felmutatott eredmény. Ezt feltételezhetjük arról a korról is.

Egy ilyen iskolaválasztás történetét mutatom be, idézek egy végrendeletből: "1819 őszén egyszerre nyílt meg úgy a roznyói, valamint a csetneki új épületekben a tanítás. /A tanuló 10 éves volt ekkor. /-A csetneki lelkész atyámat rábeszélte, hogy Csetnekre adjon iskolába, és oda vitt. Ott az akkori tanár, Henriczy Mihály, durva bánásmódja miatt haza jöttem kijelentendő, hogy iskolába vissza nem megyek. Atyám mégis visszavitt és a lelkésszel, ki egyszermind a latin nyelv tanára is volt, a dolgot kiegyenlítették, és ezek után az én sorom valamivel jobbra fordult. -Nyári vizsga alkalmával másodikkul ültem Vandrák András után. /Az ülteségi sorrend abban az időben a tanulmányi eredményben elért osztálysorrendet jelentette. /1820 őszén mentem Roznyóra. stb"
91.

Koren István egész életében gyűlölte a "durva bánásmódot", de diákjait szigorúan kényszerítette a tanulásra. Mikor Petőfit dícsérték előtte, büszkén jegyezte meg: "A zseni nem terem az érékparton"
92.
Ebben a mondásában benne volt az a büszkesége, hogy neki és nagy tanítványának sok gondos aprólékos, rendszeres munkájába került, míg tehetségét az iskola zseniális fokra emelte.

Az említett 1789-i tanácskozás javaslatot tesz a pedagógusok lenézett helyzetének javítására is. Kimondja, hogy a pozsonyi, soproni eperjesi és kőszarki iskolák rektorai és professzorai /a con-rector és a subrector/ a lelkészekkel egyenlő rangba helyeztetnek. A valóságos helyzet ezt természetesen meg sem közelítette. Így a hányatott életű Romy Károly György vitáját ismerjük erről a problémáról, a lőcsei lyceumban.

Még érdekesebb a Zay-upróczi javaslatok egyik melléklete.^{93.} Ez "harmadik rend" szervezését javasolja az evangélikus egyházon belül. Addig az ideig ugyanis az egyház ismert egyházi és világi elnökséget, egyházi és világi alkalmazottakat. A tanárok és tanítók mint alárendelt egyházi alkalmazottak szerepeltek. "... azok is, kik később a tanári pályán fennakadtak és nem bírtak egyházi javadalomra szert tenni, kevés kivétellel a teológiára iratkoztak be..."^{94.} írja a jénai egyetem magyar hallgatóinak történetírója. - maga is érezte, hogy ez a pedagógus pályára lealázkodottságot, elmaradottságot, fennakadást jelent. Az idézett Zay-upróczi javaslat az egyházi és világi renddel egyenrangú pedagógus-rendet kívánt létrehozni. Így a tanítók, tanárok nem lettek volna alárendelve, csak saját önkormányzati szerveiknek. Ez a javaslat kiegészítve az állam iskolafejlesztő kötelezettségével, már 1848-ban megvetette az iskolák államosításának alapját.

130 év távlatából sok adattal tudjuk alátámasztani egyes tanárok tudományos felkészültségét, nemzetiségi és politikai állásfoglalását. Abban az időben a teológiai tudás, esetleg a nyelvtudás elismerése jelentette a "tanult ember" jelzést és a jól előkészített nyilvános iskolai vizsga után ismerték el, hogy a tanár "jól, eredményesen" tanít. A nyelvtudás figyelembevételére például figyeljük meg

Schröder professzor fiatalkori véleményét későbbi pozsonyi tanártársáról, Greguss Mihályról: "Augusztus végén jött akkor Greguss egy szürkén lovagolva. Az Utolsó félévben Göttingában tanult, nagy mellénye volt, heucegett, kiváltképpen sokat a filozófiával. Gyöbként egy egészen rendes fickó, meglátszik rajta, hogy ő habár egy magyar-szlovák /ugyanis egy szlovák, aki a magyar nemzetiséget átvette./ Pozsonyban nevelkedett.^{95.} A nemzetiségi hovatartozás másodrendűségére tudom felhozni itt azt a példát, hogy Schröder szerint szlovákból magyarosodott Greguss Mihály fiát, a közismert esztétét, Greguss Agostont egy mai szerző németből magyarosodottnak tartja.^{96.}

A tanárok ellentétei nemzetiségi és politikai kérdésekben az előmenetel, a tanítás szempontjából nem jelentett lényeges hatást. A nemzetiségi kérdésben elfoglalt álláspont sem jelentett soradöntő elhatározást, sokszor állást sem kellett foglalniuk.

A tanári rang elismerését nem mindig fejezték ki címekkel. Ludirector, ludimagister, moderator, ludimoderator, rector, docens, professor, conrector, subrector, collega, stb. nem jelentettek egyúttal rangot is. Ez utóbbi hármát a többtaneós iskolák beosztott tanárai használták. Ilyen helyeken a rektor az iskola vezetőjét jelentette, de ugyanezt a rektori címet olyan koldusszegény kis iskolák vezetői is használták, kiknek iskolájában csak télen volt tíz-husz növendék, s éppen csak a betűvetésre oktatták tanítványaikat.

IV.d. Nyomatásban megjelent művek

Igyekeztem teljes pontossággal összeállítani az 1. mellékletben szereplő iskolák tanári kerát 1825-1836-ig, tehát a tárgyalt időszakban, a reformkor első felében. A határt jelző két schematismuson kívül igyekeztem minden iskola iskolatörténetéből megállapítani a schematismusokban nem szereplő, közbeeső időben is, az ott tanító tanárok neveit. Érdekeltek az is, hogy Kazinczy levelezésében kik szerepelnek az én névsoromból, bár ezt még nem állítottam teljes pontossággal össze. Itt még egyrészt alapos munkával több nevet lehetne megállapítani, másrészt esetleg névazonosság is előfordulhat, s azonos nevű emberek egyike levelezett Kazinczyval, /vagy tett róla megállapításokat az író/, s a másik ember tanított a felsorolt iskolákban.

Felvettem néhány olyan iskola tanárait is, amelyek az előző században gimnaziusként szerepeltek, ha ebben az időben nem is számították a középfokú iskolák közé. Ilyenek Kis-Zellő, Nagyröcze, Csatnek. Felvettem egy pár olyat is, mely később lett középfokúvá, például Ig-lót, amelyek csak akkor fejlődött ki, mikor Tavassy Lajost Pestről kizitiltották.

A tanárok hatásáról akarok számot adni a magyar szellemi életre ezért ki kívánom emelni azokat a tanárokat, kiknek nyomtatásban is jelentek meg munkáik. A számszerű kép azonban nem mond meg mindent. Egyrészt vannak kéziratban maradt és hatást keltő, később felhasználált, vagy később kiadott munkák, másrészt a kisebb iskolák tanítói, az iskolákkal kapcsolatban álló más személyek is szerepet játszhattak a tudományos életben. Ennek bizonyításául azonban, hogy a tanárok akartak és tudtak tudományos munkásságot végezni, maga a névsor is elegendő mond. Alapul Czinyei /Zi/, Ványi /Vá/, és Gulyás/Gu/ magyar nyelvű ^{97.} Bizner és Misianik /Bi ill. Mi./ szlovák munkáit vettem. ^{98.}

- Juhász Ferenc, Aszód,
Jurány Immanuel, Nyíregyháza, 'zi,
Jurenák András, Madoz,
Kaufmann Károly, Pest,
Kanka Dániel, Mador, 'zi,
Kanya Pál, Pest, 'zi,
Keblovszky János, Rozsnyó,
Kecskés Edevárd, Lőcse,
Kengyel János, Rozsnyó,
Keresztessy Immanuel, Sperjes,
Koviczky András, Rozsnyó,
Kisoka János, Breznóba,
Klein Tibor, Sperjes,
Klein Immanuel, Igló, 'zi,
Koren István, Beszterceb, Aszód, 'zi, 'zi,
Kossányi József, Felmeec,
Kollmann Immanuel, Nyíregyháza,
Ködler István, Sperjes,
Koch Gottfried, Beszterceba,
Kralovansky István, Késmárk,
Krayzall András, Sperjes, 'zi,
Kristóffy György Kis-Zellő, 'zi, 'zi,
Kristóffy Immanuel, Sopron,
Krisz György, Sopron,
Krmartsák Károly, Rozsnyó, 'zi,
Kriek Immanuel, Pest,
Kuhn György, Pozsony,
Kupetz János, Lőcse,
Kuptsek Dániel, Kis-Zellő,
Kuntzius Károly, Felmeec,
Kubányi Béni, Beszterceba,
Lajler János, Sopron,
Lassos János, Igló,
Lang András, Késmárk,
Lang Mihály, Mador,
Lehr András, Madsztlörinc, 'zi,
Langhoffor János, Mador,
Richard Dániel, Felmeec, 'zi, 'zi,
Lipták István, Tajógmör,
Licskó Dániel, Breznóba,
Lisk József, Rozsnyó,
Liszka Lajos, Losonc,
Ludman János, Lőcse,
Lutze István, Sogyán,
Kovács Martiny Gábor, Pozsony, 'zi, 'zi,
Kovács Martiny Mihály, Mador,
Majba János, Nagyrőcze,
Mayer András, Sperjes, 'zi,
Matheják Mihály, Tajógmör,
Melzer Lajos, Balassaagyarmat, 'est, 'zi,
Michnay András, Mador, 'zi,
Michnay Dániel, Pozsony,
Michalik Dániel, Késmárk,
Mispál György, Rozsnyó,
Müller György, Lőcse,
Münich János, Igló,
Molitorisz Adolf, Fezöberény,
Molitorisz Károly, Fezöberény,
Mozgny Immanuel, Sopron, 'zi,
Munay Antal, Sperjes, 'zi, 'zi,
Néler Ferenc, Késmárk, 'zi,
Nagy Mihály, Niskolc, 'zi,

IV.e. Háztanítók./"Pedagógusok"/

A tanulók egyrésze, különösen a tehetősebb és a magasabbrendű családok gyermekei nem iskolában nevelkedtek, hanem otthon, házi tanítók nevelték. Ez nemcsak magyar gyakorlat volt, ugyanez volt a helyzet Oroszországban, pl. Puskin esetében is. Találunk magyar származású házi tanítókat, például Hrabovszky Dávidot, Németországban is, ő egy fejedelmi udvarban lett nevelő. Az ilyen szolgálatot végző fiatal emberek kiválasztásában elsősorban az iskola véleménye volt a döntő. Az iskola rektora ajánlotta a jobb képességű tanulókat pedagógiumra, házi tanítói állásra.

Álljon itt egy részlet a késmárki ev. iskola 1767 évi "új" iskolai törvényeiből: "6. A paedagogokat illetőleg: Egy tanuló sem, kivált alumnista, nem vonakodhatik valamely pártfogó, vagy polgár kívánatára és a rector ajánlása folytán magánoktatói állást, /paedagogiát/ elvállalni. A paedagogus köteles a reá bízott növendéket rendszeren az iskolába és innen vissza elkisérni, neki minden tekintetben jó példával előljárni, vele szorgalmasan az iskolában elvégzett tanulmányokat ismételni s őt a következő leckére előkészíteni: őt abban szoktatni, hogy szabad idejét hasznos foglalkozásokkal töltse és erről naplót írjon, mely a rector kívánatára előmutatandó.

Az iskolák felterjesztett anyakönyvmásolataiban a lakásmegjelölés a leggyakoribb "atyjánál lakik" és "alumnus" mellett sokszor "pedagógus" Ez a bejegyzés azt jelentette, hogy mint magasabb klaszsisba járó tanulónak, neki magának is, gazdag családnál, magántanítványa volt, akinél lakott. Az iskola elhagyása esetén előfordul, hogy az érdemjegyek rovatba csak ezt a tényt irták be "pedagogus fit" Ilyenkor az iskola már év közben kiadta őt vidékre, valakihez házi nevelőnek. Ez rendszerint nem a tanulmányok teljes megszakítását jelen-

tette. A nevelői munkával pénzt keresve, a "hitjelölti" vizsgát letéve a nevelősködő ifju később külföldre ment tanulmányait folytatni, zencsés esetben tanítványival együtt mehetett, mint Hunfalvy Pál, s ilyenkor még külföldi tartózkodásának költségeit is a vendéglátó család fedezte.

Arra is van példa, hogy befejeződve, vagy megszakadva a vendéglátó családnál a tanítvány nevelése, a fiatalember visszatért az iskolába és ott folytatta tanulmányait.

A pedagógium természetesen vett együttjárója volt a tanrendszernak. Szerpel ez, mint kecségető remény a segédtanítók alkalmazásánál: "igy majd a legjobb pedagógiumokat fogja elnyerni", sőt még az egyik pozsonyi professzori állás betöltésénél is így alkalmazák Bilnitzát 1802-ben: "Mint tehetséges ifju majd... jó pedagógiumokat kap..." - evvel a reménnyel pótolva azt a kis összeget, melyet ennek az állásnak megszervezésénél az iskolafenntartó juttatni tudott.

Egy pár név a házitánítók közül:

Hunfalvy Pál a Podmaniczky családnál volt Aszódon házinevelő. Találkozásuk Petőfivel a kőszárki lyceum önképzőkörében irodalomtörténeti jelentőségű. ^{100.} Nea tartom lehetetlennek, hogy már Aszódon is ismerték egymást. Hunfalvy később a Podmaniczky fiukkal együtt vett részt külföldi utazásokon. ^{101.}

Ney Ferenc Ostéray grófnál lett nevelő a pozsonyi jogakadémia végzett tanulmányai után. Itt jegyezte föl érthető borzadályal a gróf szavait Kólcsey halálhírének vételekor: "...meghalt végre az a kutya, az a Marat." ^{102.}

Liedmann, a lőcsei iskola későbbi rektora ócsai Balogh Péter mellett volt nevelő. A tanár és tanítványa is jelentős hatással volt az 1806-os iskolarendszer-rendezésre.

Podmaniczkyóknál volt nevelő Aszódon Elefánt Mihály is. Később neves egyházpolitikus lett.

Tavaszi Lajos Assán volt nevelő Prónayéknál, majd a Szirany családnál. Szirany Tamás, a család egyik tagja, egy időben az evangélikus egyház másodfőügyelője volt. Az ő kezén ment keresztül Greguss Mihály később említendő fegyelmi ügye a magyar társaság miatt, a Stur-csoportbeli pozsonyi diákok zavargásainak olintézése, de a tantervek alkotásának nagy munkája is, főképp az előkészítés időszakában. Itt is volt nevelő Háberern Jonathán is. A pesti iskolára vonatkozó feljegyzéseit, kéziratos naplóját a bp. ev. gimnáziumnak adományozta. ^{103.}

Palkovics György, a pozsonyi csehszlovák tanszék többször említett első tanára Prónay Esztergond nevelője volt Assán.

Bzontágh Sámuel, a későbbi püspök, maga is jómódú nemes. a Podmaniczky udvarban volt nevelő Assádon. Összeköttetésben állt Fessler Lipóttal, a nagy történelemtudóssal, aki ekkor még a máriabesnyői kolostorban lakott. Bzontágh érdeme az assódi Petőfi-gimnázium terén az, hogy ő ajándékozta egyik saját házát az assódi iskolának, így vált lehetségessé az elemi foku és középfoku két osztály külön elhelyezése. ^{104.}

Wesselényi Miklós végrendeletében azt kéri, hogy testét szereltetett nevelője, Pataki Mózes mellé temessék. ^{105.}

Eötvös József nevelője a magyar jakobinusok perében börtönbüntetésre ítélt Pruzsinszky József volt. Mai napig sem értem, hogy a lelketlenségig császárhoz tárnokmester, Eötvös Ignác hogyan tűrhette meg ezt az embert házában? Annyira sembevette? Levegőnek néztek fel sem tűnt a többi lakój között?

Bzéchényi fiainak nevelője a híres nyelvtudós Podhorszky Lajos volt. ^{106.}

Kören István, mint említettem Csztrolukén tanított és tanult.

V. A tanításom túllépő iskolai problémák

V.a. Kaszinók, olvasótársaságok szervezése

Bodolay Géza könyvében¹⁰⁷ részletesen ismerteti az irodalmi diáktársaságok történetét. Könyvének egyik fejezetében - Petőfi nyomában, - elkiséri a költőt az evangélikus iskolák diáktársaságain keresztül, s bemutatja ezeknek nagy hatását. Eredeti célkitűzésének megfelelően ő a megalakult diáktársaságok összetételét és munkásságát vizsgálja. En a megalakulás előzményeit és a diáktársaságok felnőtt kapcsolatait kívánom itt bővebben vizsgálni.

Olvasótársaságok már a XVIII. században is keletkeztek Magyarországon. Eredetileg a városok fejlett kulturájú német polgárságának igényeit elégítették ki. Nevük lesekabinet volt.¹⁰⁸ A diákok az élő nyelvek gyakorlására gyűltek össze először. Ezt egy-egy tanár vezetésével végezték. Ez a módszer egészen a szabadságharc idejéig fennmaradt néhány iskolában. Ebben az időben az iskolai diáktársaságok majdnem kivétel nélkül magyar nyelvű társaságok voltak.

A nemzeti nyelvek iránti érdeklődés a humanizmus egyik eszméje, a nyelvgyakorlás szükségessége hazánkban is már a reformáció idején felmerült. El kell ismernünk Pázmány Péter érdemeit is, ki belátva, hogy az anyanyelven hódító reformációt az egyszerű nép körében csak anyanyelven tanító ellenreformációval lehet ellensúlyozni, igen sokat tett az anyanyelvi beszéd, - /silyen értelmében a szlováknyelvű beszédnek is a / - gyakoroltatására.¹⁰⁹ Mégsem véletlen, amit Bodolay a protestáns irodalmi társaságokról állapít meg, hogy ezek elsősorban harcoltak a magyar irodalmi nyelv megteremtéséért, s ugyanakkor témaválasztásukban, szellemükben, szabadelvek, haladók voltak.

A magyar nyelv iskolai gyakorlásának pozsonyi kezdetéig menjünk

viSSza. Markusevsky Sámuel a következőképp ismerteti a pozsonyi evangélikus lelkészek 1784 augusztus 27.-i értekezését: A gyakorlati tudományokat illetőleg homiletikában és katechetikában ... leghelyesebb volna ... ha a theológusok - mint ma mondanók - önképzőkörré alakulnának és felváltva szent beszédek elmondásában magukat gyakorolnák. Ily gyakorlatok rendszeresen egy lelkész jelenlétében tartatnának, ki az elmondott beszéd tárgyát, dispositióját irányát, előadását legott bíráló alá venné és hibáit feltűrve ezeknek jövődöbeli elkerülésére késztené a hallgatókat.

Ezen gyakorlati órák hallgatói lennének a két felső osztály összes tanulói, az alsóbb osztályokból pedig azok a tanulók, kiket az illető tanítók a végett kijelölnek. Az alsóbb osztályu tanulók a hallgatóságot képeznék - a vezető lelkész bírálóán azonban ezeknek már nem szabad jelen lenniük.

A homiletikai gyakorlatok vezetésére vállalkoztak Ribiny a német, Institoris-Mossóczy a magyar, - és Grudy a tót gyakorlati órákra.^{110.}

Ebből a szerény kezdetből hatalmas és nagyjelentőségű mozgalom nőtt ki, amelynek hatását csak most kezdjük felmérni. Bodolay maga csak a tényt állítja meg, hogy a szabadságharc értelmiségi résztvevői és főképp vezetői a diáktársaságokban nevelődtek, de magyarázatot nem ad rá. Emellett ismerteti a "Diákkuti vármegyét" Sopronban, mert ez irodalmi jellegű volt, de nem ismerteti a sárospataki "Páncél vármegyét", hol Korsuth is aktív résztvevő volt, - azért mert Patakon nem irodalmi, hanem határozottan joggyakorló célja volt a "vármegyének". Pedig a soproniak, mint az a nevében is látszik, a pataki társaság az egyik példaképe volt. Itt is kimutatható a nyelvgyakorló és politizáló társaságok egymáshozhatása.

A protestáns istentisztelet központjában köztudomás szerint a

XXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXX prédikáció, az anyanyelvi beszéd állott, ennek a célnak az érdekében vették tervbe az egyházi pályára készülő tanulók nyelvi továbbképzését. Az említett pozsonyi értekezlet célja is ennek a nép körében történő igehirdetésnek az előmozdítása volt.

Itt találkozott a tananyagba beiktatott nyelvyakorlás a felvilágosodás korában fellépő magyar nyelvfejlesztés ^{111.} igényével. Legmiveltebb magyar diákok a legelsőek kívántak lenni a magyar nyelv fejlesztésében is. Ezt Bodolay részletesen kifejti.

Még egy különbség van, amire rá kell mutatni. Az evangélikus és református iskolák nagyrészenek ellenzéki, rebellis, határozottan Habsburgellenes beállítottsága. Az a sok gyűlölet, ami óvszázadok alatt felgyűlt az ígérető, de ígéreteit meg nem tartó, a /mint fentebb láttuk/, tanulásti tiltó, ^{112.} a Magyarországot szegénnyé, katolikus- sá és németté tenni akaró idegen uralom ellen, ezekben a szerény nyelvyakorló órákban is megtalálta a lehetőséget az ellenzékiéig megmutatására.

A várospataki asszonyok 1712-ben seprővel és sodrófával védtek meg iskolájukat az elfoglalás ellen. ^{113.} A pozsonyi diákokat maguk emelte iskoláépületeikből kergették ki a jezsuiták ^{114.}. Az iskolák diákjainak tudatában élt még ezeknek az eseményeknek emléke. A protestáns felekezetek nem felejtették el, hogy a Habsburgok segítségével hurcolták gályarabságra a XVII. század végén papjaik egy részét. Természetes, hogy amikor ezeknek az iskoláknak növendékei magyarul kezdtek tanítási óráikon és "önképzőköri foglalkozásikon" beszélni, /latin helyett/, akkor nemcsak a nép közötti prédikációt tartották ezen előtt, hanem alaposan megsondták véleményüket a fennálló rendszerről is.

A tárgyalt időszak eseményeihez tartozik a hatalmas támadás az

iskolai diaktársaságok ellen. Állapítjuk meg tárgyilagosan, hogy valóban volt mitől félnünk ekkor. 1835-ben vagyunk. /Petőfi ekkor syntaxista aszódon./ Kölcsey elhagyja Pozsonyt. Az országgyűlés a lengyelek megsegítéséről tanácskozik Ausztria szentszövetségi partnere, Oroszország ellen. A politikai rendőrség már az országgyűlési ifjuság Társalkodási egyesületének szétrombolását készíti elő. Tulajdonképpen csak arra várnak, hogy a jogokra féltékeny magyarokat fel ne bűszítsék az országgyűlés tartása alatt. A magyarok országgyűlésüket az uralkodóval egyenjogú törvényhozónak tartják, a követeket pedig személyükben sérthetetlennek. Ezeket a követeket, amíg az országgyűlés tart, nem lehet a lakásukon molesztálni a fiatalok gyűlései és írásai miatt. ^{115.}

Viszont Lapčánszky ekkor már megkapta az ígéretet huszezer forintra. ^(r intra.) Ez 200 olyan szegény diák egy évi eltartására elegendő, mint pl. Kőrös István volt. ^{116.} Még a könyvtárba bejártó diákolvasókat is figyelik. ¹¹⁷

Ekkor a pozsonyi lyceum fiatalok örömmünepet /ünnepélyt/ tart. A műsoron többi között 3 mű szerepelt. Egy Kölcseyről, egy a lengyelekről és egy Zrínyi Péterről. Ez utóbbi akkor már 164 éve halott, de nevének hallatára még mindig részletbe esnek Bécsben. De nem kevésbé veszedelmes a lengyelek dícsérete sem az adott politikai helyzetben, amikor a cár fojtotta vérbe a lengyel felkelést. S Kölcsey. Hát nem lehet ezt az embert kiűzni a fiatalok szívéből ugyanúgy, ahogy eltűnt Pozsonyból?

Elsősorban a tanár ellen támadnak. Greguss Mihály volt jelen a gyűlésen, őt kellene példamutatásként eltávolítani katedrájáról. Nem Bécsen mulott, hogy nem sikerült megtenniük. ^{118.} Beviczky kancellár az uralkodó személyes felháborodását közli: "az evangélikusok pozsonyi lyceumában Greguss professzor elnöklésével 1835 június 21-én beszédgyakorló bemutatót tartottak. Célja az volt, hogy az ifjak bizonyosságot

adjanak a magyar nyelvben tett előhaladásokról, részben versek szavala-
sával, részben prózai beszédek elmondásával. Méhány ifju visszaélt
ezzel az alkalommal, a politika mezejére tévedt, stb." ¹¹⁹

A Bécs felháborodását felkeltő művekben, ha egészen enyhe for-
mában is, de már társadalomkritika is szerepel. Pl. a leverte for-
radalom után mebekülő lengyel magyar házigazdája: "egy vala azon
kevesek közül, kik a pór s ur közötti nagy hézagot adakozással s
leereszkedéssel betölteni szokták..." ^{120.} A jobbágyról ugyanitt:
"Csudállatos, hogy azon nép osztály, melly a szabadság s emberi jog
megfejtett kérdése után is csak nyög; mellytől a nemesebb érzések
megtagadottnak; melly csak eszközzül használtatik, - s mellynek --
ő fájdalom - csak ösztön tulajdonittatik; ezen nép osztály hiven
utánozza ure nemes tetteit s hön dobogott rongyal fedett keble,
ha kínos napi munka után szerzett fekete kenyerét egy sebzett len-
gyellel megoszthatá." /Az én kiemeléseim. T.B./

Ezeket a példákat mutattam be, hogyan fejlődött a protestáns
iskolák irodalmi társaságaiban az ifjuság a magyar nyelvet gyakor-
ló és politikailag állást foglaló határozott jellemmé. 1835-ben
már nem prédikációs nyelvgyakorlásról van szó. Ez tudatos politikai
állásfoglalás. Az 1836-1839 közötti üldözések már nem fordítják meg
gondolkodás módjukat. Őket már nem lehet félrevezetni. Ezek a fiatalok
vállalnak első sorban részt a kései reformkor, a szabadságharc küz-
delmeiben.

V.b. Diákok és végzett diákok együttműködése

A diákok megmozdulásainak tágabbkörű hatásáról kívánok beszélni, arról, hogy hol mutatkozik meg kapcsolatuk a reformkor harcával, közvetlen hatásuk a szellemi életen kívül a politikai életre is. Az iskolák és személyszerint a tanárok hatását a honosáclior réteg kialakulására megállapítottuk. Lásunk néhány közvetlen kapcsolatot a diákok és a politikai mozgalmak között.

A Társalkodási Egyesület tagjai felnőtt jurátusok voltak. Közvetlen kapcsolatok volt diáktársaságokkal megmaradt. Szemere Bartalan például jurátus, de fenntartja kapcsolatát a sárospataki diáksággal, s közvetít a sárospatakiak és pozsonyiak között.

Ney Ferenc, az 1848-as forradalmi tanítógyűlés elnöke így ír pozsonyi diákkoráról: "az országgyűlési ifjuság önálló magyar szigetet képez a német szellemű és nyelvű városban, s az "akadémiai" ifjuságnak legalább egy része, alkalmasan, amához csatlakozván, e sziget terjedelmét növelheti, termékenyítő erejét öregbítheti. Uj talajt érzék lábam alatt, nemcsak hazait, hanem új szellemvilági talajt is." ^{121.} Ugyanő ír Kosuth tudósításainak kézi sokszorosításáról is, melyben diáktársasáival együtt résztvett.

A nógrádi neozeti intézet olvasótársasági céllal alakult. Tagjai között pozsonyi diáktársasági tagok is vannak. Az iskolában megszokott bekapcsolódást a szellemi életbe nem tudják nélkülözni felnőtt korukban sem.

Ugyanez a helyzet Rozsnyón is. Az olvasótársaság megalakulását két "pedagógus", a Draskóczy és Máriaóczy családok házi-nevelői indítják el. A Máriaóczy család gyanús a titkozárság előtt. Az 1830-as felkelés leverése után lengyeleket rejtegettek. A család nevelője - Erdélyi János - ki egyenesen Sárospatakról kerül hozzájuk, a rozsnyói társaságban folytatja diákkori munkásságát. Letutja neves egyháspolitikus lett.

~~XXXXXXXXXXXXXXXXXXXX~~ ezután töretlenül haladt a Kisfaludy társaság titkárságáig s az 1849/50 évi bujdosásig. A Draskóczy család nevelője Pozsonyban volt a diáktársaság "titoknok"; Iratai között Külcsey sajátkezű levelei, emlékkönyvében az intés:

Négy szócskát Uzenek vésd jól kebeledbe s fiadnak

Hagyd örökül, ha kihunysz. A haza mindenelőtt.

A hazáért dolgozni, ha Rozsnyón, ha Losoncon, ez hajtja a fiatal-
ságot, a miskolci gimnázium könyvtárának olvasásával kezdi Pulszky¹²²
Ferenc, Zemere Bartalan. Olvasnak a sárospataki diákok, nem is egy,
egyszerre két olvasótársaságban.^{123.} Olvasnak a tanárok is, sokszor
csoportosan rendelve meg a folyóiratokat, hogy minél többet tudják
olvasni, mint pl. Késmárkon.^{124.}

A losonci "olvasó és könyvtári munkáló társaság" alkotó tag-
jainak egy gyűlését kívánom bemutatni. Az evangélikus algimnázium pro-
fesszora, egyuttal könyvtáros, a "tudományosság mezején munkálók kö-
zött az eszmecsere szükségességéről" tart előadást. Itt olvas fel
Kubinyi Ágoston, a Nemzeti Múzeum későbbi igazgatója, ki már a poli-
tikába is beírta nevét az 1823 évi nógrádi ellenállás szervezésé-
vel. Lejön a gyűlés hírére felolvasni a tudós Zipser András, a besz-
tercebányai leányiskola tanára. Itt olvas fel Homokay Pál, kit¹²⁵ már
többször említettünk, a Koren István szempontjából is van érdek-
sége a gyűlésnek. Itt van Osztróluozky Mihály, kinek házánál nevelő
volt, kinek házáról így ír önéletrajzában: E nemes család körében
5 évet töltött; ezen idő volt legszebb életszaka, ezen uriház legjobb
iskolája." "Növendékének jeles tehetségei és jóakarata által ösztönöz-
ve, ritka műveltségű és humanitásum szílettől anyagiakban és szellemi-
ekben gyámolítva, maga nevelődött, az ismeretekben gyarapodott, jele-
sen a nyelvészetekben tanárrá képződött.

A körök itt mindenképp bezáródnak. Erdélyi János indul Sárospa-

takról, s munkáit érdeklődéssel tartják számon a diákkörökben. ^{125.} Petőfi nevelője indul Pázsnyból, az Osztrólczy családnál tanítva tanul, s tanítványa, Petőfi, szellemi vezére lesz az iskolában nevelődő fiataloknak, lelkesedéssel fogadják Losoncól-Kősmárkig szinte az országban.

A losonci társaságra visszatérva. Könyvtárakat kinyomtatják, könyvtárt és kisebb múzeumot gyűjtenek, valódi tudományos központtá akarják a kis várost fejleszteni. Mindez azután 1849-ben lesz hazatálkává. 4000 lakosu kisváros 3300 lakója elmenekül, hogy csak hónapok ^{126.} múlva térjen leégett házába vissza.

Természetesen nem mindenki lelkesedik a fiatalság politizálásáért. A Protestáns Egyházi és Iskolai Lap ellenvéleményt is közöl. Benedicty János véleménye szerint nem helyes, hogy "az éretlen [társasági] tagok között politikai lapok és röpiratok is forgolódnak."

Ugyanakkor az utókor szemével nézve a haladás csiréit megtalálhatjuk sok helyen. Fejős Imre is így vélekedik erről: az országgyűlési ifjuság Társalkodási Egyesületének könyvtáráról írva: "Ez a szerény kezdet, mikor az 1330-as évek végén az egyesület tagjainak üldöztetése közepette Kossuthal találkozott, a nemzet nagy átalakulásának egyik jelentős tényezőjévé növekedett. A forradalom és a szabadságharc szellemi fegyvereit nem utolsó sorban a Társalkodási ^{127.} Egyesület könyvtárában közzécsolták."

A reformkori törekvési lázhoz iskolaalapítási láz is járul. Zséchenyi a kaszinókkal akarja a felnőtteket műveltebbé tenni, az iskolák szervezői több fiatalembert akarnak képezni, így akarják a "tanult emberfők" számát növelni. A mezőberényi kisgimnázium alapítása után például az evangélikus egyháznakgyében egyszerre öt helyen kívánunk középfokú iskolákat létesíteni. ^{128.}

Jókai szavaival: A megmozdult föld csendesen forog tovább tengelyén.

V.c. A nemzetiségi kérdés

1784-ben még a magyar, a német és a szlovák nyelv gyakorlása egyaránt felmerült, mint célkitűzés. 1780 körül már a magyar nyelv áll előtérben. Ez már sérti a nemzetiségek érzelmeit, bár egységes "nemzetiség"-ek fellépéséről még nem beszélhetünk. Az ország törvényhozási nyelve legyen magyar. Ezt talán csak a horvátok nem ismerték el. De a társalgási nyelv, a tanulás nyelve, az iskolák nyelve nem lehet egyszerre magyar. St. Janni sem indokolja azt, hogy a nemzetiségekkel egyszerre elhagyassák anyanyelvüket. Ez a magyarságnak ugyanúgy nem tetszett a németesítés idején, mint ahogy a magyarországi nemzetiségek sem teszik a reformkorban. Még a nyelv iskolai tanítása nem ütközik akadályokba. De a politikai következmények már egy évszázadig tartó küzdelem csiráit mutatják.

A csehszlovák nyelvek külön tanterve van Pozsonyban 1804 óta. Tanulják prédikációs célból a szlovák falvakba induló papok a szlovák nyelvet. A magyar nyelvek a lyceumban egyelőre nincs külön tanterve. A tanulókat három csoportra osztják be. Külön kezdőket, külön a haladókat és külön az ugyanevezett nyelvművelőket. Vizsgáztatásuk is ezek szerint a csoportok szerint történik. A cseh és morva tanulók kivételével mindenki köteles volt a magyar nyelvet tanulni a felsőbb osztályokban.^{129.}

Az ellentétek a század harmadik-negyedik évtizedében kezdődtek. Homokay Pál kecskeméti fiatalember Pozsonyba kerül diáknak. Utána a selencei ev. gimnáziumban a Magyar Társaság szervezője. A társasági évkönyvben elpanaszolja, hogy mikor Pozsonyba került szlovák asztaltársai sokszor gúnyolták magyar beszéde miatt.^{130.} Ugyan- csak Homokay rosszallólag említi Pozsonyról szóló beszámolójában a Tudományos Gyűjtemény hasábjain, hogy az új szlovák irodalmi körnek

~~XXXXXXXXXXXXXXXX~~ sok pártfogója van, a magyarok alig. De azért a magyar nyelv terjed - mondja - csak néhány idősebb szlovák ifjú nem tanulja a magyar nyelvet. "kikben talán megrögzött szokássá vált a magyar nyelv iránti hidegség ... Már a tekintetben németeink dicsőre méltóbbak." ^{131.} De ez Homokayban nem kelt gyűlöletet a szlovákok iránt. Ő maga sem ment volna Selmecre, hová éppen a szlovák nyelv megtanulásért indult, - s nem érezte volna jól magát tanár korában Losoncon, hol alkalma volt hosszú időn keresztül a szlovák környéki városkában szlovákokkal találkozni, - ha gyűlölte volna őket.

Pozsonyról más diákok sem írnak mindig elismerőleg. A Társalkodó ABC jelű cikkírója írja 1841-ben az alábbiakat: Történt egyszer, hogy midőn a pozsonyi nyilvános tápintózetben zaj támadott, annak felvigyázója, /kik többnyire, a tót ifjak közül választvák a tanítók által/, ezen szavakkal parancsolt csendet: Ne zajongjatok, nem kosma ez, sem országgyűlés! /11/ " ^{131.}

A diákok vitái a kapitalizmus kifejlődésének, a nemzetnéválásnak erőteljesebb fokán váltak komolyabbá. Janko Kalindák írja emlékei alapján: "A nemzet még "amic"/barátok/ egyszerre csak ellenfelekként néznek egymásra és háborút hirdetnek egymás ellen." ^{132.}

A problémát a nemzetiségi kérdéssel kapcsolatban az erőszakos magyarosítás és az önkéntes és természetes magyarosodás határán kell keresnünk. Tény az, hogy Pozsonyban, Selmecen, Bprónban és Eperjesen, magyar, német, szlovák anyanyelvű diákok dolgoztak együtt, hol a magyar, hol a szlovák, hol a német nyelvanyelvű társaságokban. Ezekre több példát hoz fel Bodolay idézett könyve. Arató Endre, igen alaposan alá támasztott könyvében a pozsonyi helyzetet az erőszakos magyarosítás kategóriájába sorolja. ^{133.} In Bodolay véleményét osztom, ki evvel szemben a későbbi losonci és nagykőrösi tanár, Homokay Pál selmeci példájá-

ből, Mrosi és Tompa eperjesi példájából az önként vállalt és köl-
osbóns nyelvtanulás eseteit mutatja ki. Ide sorolhatjuk a fent emli-
tett Török Pált is.

A Systema /1806/ említett kéziratosa mellékletében, melyet Prónay János írt, az evangélikus egyházban a nemzetiségi viszonyokat tárgyalva és a magyar nyelv tanítását elemezve a szerző azt javasolja: "magyar tanításra ... amivel saját kebelünkből megfelelő tanárokat aligha fogunk kaphatni, református diákokat kell alkalmaznunk tanítókul."^{134.}

A helyzet egyáltalán nem volt ilyen aggasztó. Prónay téved. A magyarországi evangélikus egyháznak sok helyen volt szinmagyar anyanyelvű egyházközsége. Ezek közül mint legjellemzőbbet a kenesesaljai tájat említem meg, ahol például egy tömbben található nagyobb létszámú óslakos, magyar anyanyelvű evangélikusságot. Ezek a községek a törökulás idejét is átvészeltek.^{135.}

A nemzetiségi kérdés egyébként sem merült fel olyan éles problémaként még ekkor, mint a következő évtizedekben. Pesten németesítés, mint mozgalom, nem folyt, de a pesti polgárok természetesnek vették, hogy a pesti német színházra 1812-ben "Ungarisches Nationaltheater" feliratot kell tenni.^{136.} Pukánszky Béla megállapítása: a haladás lehetősége a németek részére csak a beolvadás volt,^{137.} csak a későbbi évtizedekben bizonyítható.

A magyar nyelv tanulása kezd nemzeti ügyé válni. Kazinczyt élete végén Pyrker egri érsek német verseinek fordításáért támadták. Ugyanez a Pyrker 1833-ban résztvesz a pozsonyi evangélikus lyceumi magyar társaság egyik örömlünnepén. avvel is bizonyítja, hogy a különböző felekezetek közt nemcsak a harc lehetséges, hanem a nemzeti nyelv épülése érdekében felekezetek közötti együttműködés is.^{138.}

Petőfit 1835-ben Pesten a szlovák-magyar egyházközség papja szlovákuk konfirmálja./Ez egészen általánosan felfogva a katolikus bérnélésnek megfelelő protestáns egyházi szertartás./ Közöttük ekkor még nem tudunk nemzetiségi ellentétről,pedig a pap "Lavy dcera" ja a mai napig a szlovák nemzet egyik nemzeti eposza.

Schröer professzor,Jókai és L'udovit Stur az 1835/36-os tanévben egyidőben voltak a pozsonyi lyceumban.Schröer prorektor és a syntaxis tanára,Jókai az ő tanítványa, Stur a szlovák nyelvi tanszék idős vezetőjének helyettese.Közöttük nemzetiségi ellentétről nem tudunk.Jókai ilyesmairól tudtommal nem írt egész életében,annak első lenére,hogy az ugynevezett Lovassy-féle összeesküvést,a reformországyüléseket,a Mire megvénülünk,az Egy magyar nébob, a Kárpáthy Zoltán lapjain élénk színekkel ecseteli.Pedig Jókai Mór ismeri a helyzetet.Bátyja Károly már öt évvel hamarabb ott jár iskolába. Az író Zsigmondy Sámuel professzor családjánál lakik,kit halálakor a magyar nyelvvelő társaság magyar nyelvű verssel gyászol.^{139.} Jókay Károly tagja a nyelvvelő társaságnak,de az ellentétekről, ha tudnak is,nem beszélnek.

Most,130 év eltelte után Jókait,mint a magyar irodalom büszkeségét,Schröer professzort,kinak művei Christian Cezer és Pius Desiderius név alatt jelentek meg,mint a magyarországi németek beolvadása ellen küzdő jelentős német írók,L'udovit Sturt pedig mint a modern Szlovákia megteremtésének irodalmi és eszmei előkészítőjét tartjuk számon.

Bizonyítja a nyelvgyakorlás önkéntességét Szomere Bartalan levelezése,ki a német és szlovák fiatalok munkájáról beszél a pozsonyi társaságnak,de egy szóval sem említi azok idegenkedését,vagy haragát

ez ellen. ^{140.} Viszont igen érzékenyen reagál más nemzetiségi ellentétekre: "Ma az országos ülésben Torontál vármegye sérelme gyanánt a megfenyítés végett panaszkodék ily című Károlyvárotti megjelent könyv ellen: Sollen wir Magyarern bleiben?" ^{141.} - írja nagybátyjának, Kölcsey barátjának, az Antimondolat szerzőtársának, Zemere Pálnak. [A címben tévedett. A helyes cím: Sollen wir Magyarern werden?]

Zemere nem ír Stur szerepéről. A szlovák nyelvgyakorlók dévónyi kirándulása csak sétának, gyönyörködésnek tetszett a természet szépségeiben. 100 év elmultával ezt a napot, 1836 április 24-ét a szlovákok ünnepségekkel ünnepelték. ^{142.} Még a közeli kortársak is csak diákosínyt láttak benne. ^{143.}

Kalitattem Stur működésének hatását a szlovák irodalmi társaság taglétszámának emelkedésére. Tudjuk, hogy Stur és társai a két nagy szláv nép harcában a haladó, a forradalmi, a lengyel nép oldalára álltak az oroszokkal szemben. Így még annak a lehetőség sem áll fenn, hogy osztrák segítséggel akarták volna megkezdni működésüket, nemzetiségi izgatás céljából, hiszen akkor nem szállnak szembe az osztrák politika oroszbarát vonalával és nem harcolnak egy oldalon a Kölcsey-vezette magyar ellenzékkel. Maga Pulszky Ferenc is ^{aki} az országgyűlési fiatalok Társalkodási Egyesületének egyik hangadó tagja ^{III.}, ezekben az években még védi Sturt. ^{144.}

A nemzetiségi kérdésben a viták kiélesedésének kezdete kétségtelenül ez a kor. Petőfiről az irodalom két nemzetiségellenes kijelentést tart számon. Az egyiket Aszódon mondta volna professzorának. Erről Kóren István évtizedek múlva elhangzott nyilatkozatában számol be, így ezért nem tartom bizonyítóerejűnek a kései közlést. ^{145.} A másikkól, bár megjárta a közlések útját, sikerült kideríteni, hogy koholmány. Petőfi egyik állítólagos osztálytársa mondta

tollba, aki közölte jóhiszenű volt. Elhítte, hogy Petőfi osztálytársá-
val beszél. ^{146.} Nagyobb a felelőssége Hatvani Lajosnak, aki ezt anek-
dotagyűjteményében ismételtén leközlte, ^{147.} és még avval sem akart
főradni, hogy a már leközlött matrikula-lapokból ellenőrizze, volt-e
ilyen nevű iskolatársa Petőfinek. De volt. Még sajnálatosabb, hogy
Hatvanit forrásértékűnek számítva Arató Endre is elfogadta és érté-
kelte ezt a közlést.

A nemzetiségi kérdést nem lehet mellőzni ennek a kornak ismerte-
tésekor. A magyar irodalom fejlődése mellett megszületik ebben az
időben az akkori Magyarország nemzetiségeinek irodalma is, kialakul
irodalmi nyelvük. A magyarság nemzetté válásának idején a magyaror-
szági nemzetiségek is öntudatra ébrednek. A kapitalizmus nem hoz-
hatta meg az ellentétek csekély kiegyenlítését sem. Napjainkban kell
a mai napig megmaradt problémák megoldásán fáradoznunk.

Befejezés.

Az iskolák életében szerepet játszó személyek ismertetése nem lenne teljes, ha néhány pillanatra a szabadságharc alatti és utáni szerepükre is nem térnénk ki.

Schedius és Ney 1842 tájékán szervezik a Magyar Nevelési Társaságot. Munkásságuk az egyházi iskolák virágzása idején falekezeteken és nemzetiségeken felülálló társaság megszervezésére irányul. Munkásságuk hatása 1848-ra érik meg.^{148.}

Bodolay idézett könyvében külön fejezetet szentel a diáktársasági tagok 1848/49-i működésének. Zinte lehetetlen feladat lenne, ha szemmel akarnánk tartani az általam tárgyalt iskolák nevelőit

és tanulóit a forradalmi eseményekkel kapcsolatban. De ezzel a mércével mérve nagyra kell tartanunk és értékelnünk az ismertetett iskolák aprólékos, de a jó cél érdekében végzett céltudatos munkáját.

Petőfi és Pulszky, -Koren István és Hunfalvy Pál-, Chróber és Jókai iskolái jó munkát végeztek. Az itt nevelt forradalmi éttelmiségi

rétég tagjai között elvétve akadhat csak hazasórló. Nem így nevel-

ték őket. A Bach korszak alatti magatartásukra csak Mikszáth egyik jellemzését idézem:^{149.} " ...nem amolyan tanügyi bácsikák voltak ezek.

Keményfeju magyarok, kik az ő erős varukba vonulva, az iskola falai közé, semmit nem engedtek abból a szellemből, mely immár évek óta lépésőzet volt a kazmatákba és a börtönökbe."

Timár Máté írja: "A szamarikendi Sah-izinda sok százéves t metőben a fejedelmi sírok között a tanító Kazi-Kade-Bumi mauzoleum a legszebb, és a Gur-ahirben, a Timur-Ienk családi sírboltjában is a világhódító nevelőjés, Said-Umaré a legmagasabb sírkő, a "Élég ura" alázat tal a lábához temettette magát."

Legyen ez a munka emlékkő a reforakori nemzedékeket nevelő névtelen tanítók Beszlopedt sírhantján.

13. Csaplovics, Joannes: Schematismus ecclesiarum et scholarum evangelicorum. Viennae. 1820. 59. p.
14. Illyés Gyula: Petőfi. Bp. 1958. 24. p.
15. Eötvös József összes munkái. XVII. kötet. Bp. é.n. 73. p.
16. Eötvös id.m. 67. p.
17. Hittrich Ödön: A budapesti ev. főgimnázium első száz évének története. Bp. 1923. 95. p.
18. Horváth Mihály id.mű. 392. p.
19. Ballagi i.mű. IX. 19. p.
20. Arató i.mű. 269. p.
21. Arató i.mű. 271. p.
22. Rédei József: Magyar tragédia 100 év előtt. Bp. 1938. 15. p.
23. Rédei i.mű. 16. p.
24. Ballagi i.mű. IX. 136. p.
25. Pestmegye 1836 év közgyűlési jegyzőkönyve. 469o. tétel.
26. Ballagi i.mű. IX. 33.
27. Fináczy Ernő: A magyarországi közoktatásügy története Mária Terézia korában. II. kötet 376-377. p.
28. Schematismus generalis ecclesiarum et scholarum ev. aug. conf. in Hungariae. Editus a Joanna Kollár. Pest. 1838. 160. p.
29. Kölcsey Ferenc. Országgyűlési Napló.
30. EOL: e II. b. 3; 9 23. p.
31. Fináczy i.mű. 203. p.
32. Fináczy i.mű. 36. p.
33. Fináczy i.mű. 35. p.
34. Fináczy i.mű. 31-33. p.
35. Breznik János: A selmecbányai ág.h. evang. egyház és lyceum története. Selmecbánya. 1889.

36. EOL Pesti esperesség levéltára. A Pestmegyei ágostai hitvallású evangélikus esperesség gyűlési jegyzőkönyve 1799-ki 18 június-tól az 1838 dik esztendeig. 1837. Bőjtaló hava 8. XXI. pont.
37. Kollár i. mű 160. p.
38. EOL: e II. a. 1; 3 15. p.
39. EOL: e II. a. 2; 13
40. Bodolay i. mű 33. p.
41. Losonczy Állami Gimnázium Értesítője 1894/95 4. p.
42. Az Aszódi Gimnázium értesítője az 1933/34 isk. évről. 5-7. p.
43. Országos Levéltár. A Helytartótanács Levéltára. / Továbbiakban OL Htt / Dep. Lit-Pol. 1778. Distr. Budens. No 4° - 78. tétel.
44. EOL: e II. a. 2; 13.
45. EOL: e II. a. 4; 10
46. EOL: e II. b. 1; 14
47. EOL: e II. b. 4; 4
48. 1826. II. félév.
49. Hatvani Lajos: Így élt Petőfi. Bp. 1955. I. kötet. 416. p.
50. Szinnyi József: Magyar írók élete és munkái. 4. kötet. 36. hasáb.
51. Önéletrajza. Petőfi Múzeum. Aszód. Múzeumi Füzetek. I. 1963. 22. p.
52. Szinnyi i. mű. 7. 1176 hasáb.
53. Novi eccl. scholast. annales 1793, 1794, 1795. és anyakönyv - másolatok az EOL: e -ban.
54. Markusovszky Sámuel: A pozsonyi evangélikus lyceum története. Pozsony. 1896. 389. p.
55. Az aszódi Petőfi-gimnázium tulajdonában lévő eredeti Matricula szerint.
56. Vasárnapi Ujság. 1881. 6. szám. 86. p.

57. Steier Lajos: A tót nemzetiségi kérdés Magyarországon 1848-49-ben. Bp. 1937. II. kötet. 20. p.
58. Markusovszky i. mű. 389. p.
59. OL Htt Dep. Lit-Pol. 1830. No 3532.
60. OL Htt Dep. Lit-Pol. 1832. No 30711 és 30712
61. EOL: e II. b. 7; 13
62. Az Aszódi Gimnázium értesítője az 1933/34 isk. évről. 9. p.
63. EOL Pestmegyei Esperesség Levéltára. K. 4. c. aa és bb.
64. EOL Békési esperesség levéltára VII. 2. 1.
65. EOL: e II. c. 11; 19 V. b.
66. EOL: e Pestmegyei Esperesség Levéltára. VI. 3. 4.
67. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap. 1845. 263. p.
68. EOL: e II. d. 1; 61
69. 1835/36-ban EOL: e II. c. 9; 12
70. EOL: e II. a. 3; 7 II. a. 4; 7 és II. b. 1; 12
71. EOL: e II. c. 19 9. p.
72. Markusovszky i. mű. 278. p.
73. Az 51. pont alatt idézett önéletrajza szerint.
74. EOL: e II. b. 3; 27.
75. Demkó Kálmán: A lőcsei egykori ev. gimnázium története. Lőcse. 1896.
76. EOL: e Pestmegyei Esperesség Levéltára H. 1. 1742. III. 6.
77. Kosáry Domokos: Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába. Bp. 1951.

78. EOL:e II.c.8; 7
79. Doromby Karola: Schedius Lejos mint német-magyar kultur-
közvetítő. Bp. 1937.
80. Dománovszky János: József nádor iratai. Bp. 1925. I. kötet
37.p.
81. Eötvös László: Tudománygyűjtemény a magyar
irodalomból. II. 1. kötet. 611.p.
82. Dománovszky i. mű. I. 50.
83. Dománovszky i. mű. II. 738.
84. Székfű Gyula: II. Rákóczi Ferencről gróf Tisza Istvánig.
Bp. é. n. II. kötet 33.p.
85. Arató i. mű. 60-61.p.
86. Toldy Ferenc: Irodalmi levelezése. Bp. é. n. I. 246.p.
87. Kellő Ibolya, Vörös Antal: A helytartótanácsi leveléltár.
Bp. 1962. 560.p.
88. Szelényi Ödön: A magyarországi középiskolák tanterveinek
történetéről. Theológiai Szaklap. 1915., 65.p.
89. Ballagi i. mű. IX. 30.p.
90. Szelényi Ödön: Genersich János. Lőcse. 1914. 39.p.
91. T. P. végrendelete. Birtokomban.
92. Vasárnapi Ujság. 1886. 56. szám.
93. EOL:e II.c.1;3
94. Bokos Gyula: Magyar tanulók a jénai egyetemen. Bp. 1890.
XI V.p.

95. Peukert, Herbert :Die Slaven der Donaumonarchie und die Universität Jena 1700-1848. Berlin Akademie Verlag. 1958. 254. p.

96. Jókai Mór: Az új földesur. Bp. 1962. utószavában Nagy Miklós. 328. p.

97. Szinnyi i. mű. 1-14 kötet., Ványi Ferenc: Irodalmi lexikon. Bp. 1926., Gulyás Pál: Magyar írók élete és munkái. Bp. 1939-

98. Rizner, L'udovit: Bibliografija pisarnictva slovenskeho. Turócszentmárton 1929-1934. 1-6 kötet. Misiarik, Jan: Bibliografija slovenskeho pisarnictva do konca XIXsto. Bratislava. 1946.

99. Palesó János: A kismárki evangélikus egyház és iskolák története. Kismárk. 1896. 37. p.

100. Bodolay i. mű. 245. p.

101. Szinnyi i. mű. IV. 1416. hasáb.

102. Ney Klára: Ney Ferenc élete és munkássága Budapest. 1948. 29. p.

103. A gimnázium könyvtára az Országos Pedagógiai Intézet birtokában van.

104. Az Aszódi Gimnázium értesítője az 1933/34. iskolai évről. 11. p.

105. Kardos Samu: báró Meszlényi Miklós élete és munkássága. Bp. 1905. 524. p.

106. Gyürky András: Podhórazky Lajos. Bp. 1896.

107. Bodolay i.mű.
108. Szegfű Gyula i.mű II.32.p.
109. Sziklay László: A szlovák irodalom története Budapest.
1942.30.p.
110. Markusovszky i.mű.301.p.
111. Adatok közül Némegy Lajos :Bessenyei elődei és kortársai.Mgri Pedagógiai Miskola Évkönyvei. III. Eger. 1957. 97-109.p.
112. Mináczy Ernő idézett helyeit lásd a 33-36 jegyzetekben.
113. Molnár Aladár: A közoktatás története Magyarországon a XVIII.században.Bp.1981.446.p.
114. Markusovszky i.mű. 94.p.
115. Ballagi i.mű. 425.p.
116. Egy tanulóknak egy évre juttatott ösztöndíj összege 100 forint. EOL:e II.b.5; 31
117. Fejős Imre.Az Országgyűlési Ifjuság Társalkodási Egyesületének Könyvtára.Magyar Könyvszerle.1961.319.p.
118. Lásd közlésre elfogadott tanulmányomat:Irodalomtörténeti Közlemények.1966. Adatok Kőlcsey és a diákfiatalok kapcsolata - tához.
119. EOL:e II.c. 12;1. 1.
120. EOL:e II.c. 12;3.

121. Ney Klára i.mű 22.p.
122. Az egykor könyvritkaságokat tartalmazó könyvtár maradványai ma a miskolci evangélikus egyház tulajdonában.
123. Bodolay i.mű 271.p.
124. Palcsó i.mű.96.p.
125. Bodolay i.mű 449.p.
126. Vahot Iare:Losonci Phönix.Pest.1851-1852.
127. Rxi Uejős Iare idézett cikke.320.p.
128. MOL Békési esperesség levéltára.VII.2.1. Klanitzay János előterjesztése.
129. MOL:e II.c. 1; 26.
130. Bodolay i.mű 212.p.
131. Társalkodó.1841.év folyam.135.p.
132. Csanda Mándor:Magyar-szlovák kulturális kapcsolatok.Bp. 1962. 469. p.
133. Bodolay i.mű.31.p.
134. Szelényi Ödön:A magyar evangélikus nevelés története a reformációtól napjainkig.Fozsony.1917.
135. Wlyom Jenő:Három térkép a magyar evangélikusságról. Sopron.1943.
136. Pukánszky Béla:Német polgárság magyar földön.Bp 1944. 46.p.
137. Pukánszky i.mű. 61.p.
138. Bodolay i.mű.226.p.

138. Bodolay i.mű 226.p.
139. Szinnyei i.mű.14,34.hasáb.
140. Szemere Bertalan eredeti levelei:Ráday Könyvtár. Szemere tár.X-XV.kötetekben.
141. Ugyanott.XIII.213.
142. Lásd Magyar Történeti Bibliográfia 1825-1867.IV.kötet.Bp. 1959.414.p.22475-22489.tételek.
143. Schönvitzky Bertalan:A pozsonyi kir.kath.főgymnasium története.Pozsony.1896.321.p.
144. Csanda i.mű.170.p.
145. Átveszi Illyés Gyula i.mű 20.p.
146. Pesti Napló.1897.aug.5.A tévedést Dienes András leplezi/le nyomtatásban még meg nem jelent munkájában.Petőfi életrajza."Aszód" c.fejezetben.
147. Hatvani i.mű. I.473.
148. Tavasi Lajos;Nevelési emléklapok.Pest.1848.V.kötet.133.p.
149. Mikszáth Kálmán.Fábry János.Nekrolog.
150. Köznevelés.1965.13-14.szám.536.p.

